

Nečas, Ctibor

Genocida Sintů a českých Romů

In: Nečas, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938-1945*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 1994, pp. 29-[94]

ISBN 8021009454

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122651>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

II. GENOCIDA SINTŮ A ČESKÝCH ROMŮ

1. FREKVENCE ROMSKÝCH SKUPIN NA HRANICÍCH KONCEM TRICÁTÝCH LET

Bezprostředně po nástupu Hitlera k moci byla zahájena v říši rasová diskriminace a perzekuce, která se začala záhy vztahovat i na romskou populaci. Jenom některé rodiny si uvědomovaly hrozící nebezpečí, opouštěly německé území a část jich tímto způsobem přicházela i do českého a moravského pohraničí.

Naše úřady věděly od samého počátku o těchto přechodech hranic, k nimž podle oběžníků docházelo „v důsledku přísnějšího postupu proti Cikánům jako osobám méněcenným v Německu“.¹ Proto také ihned vydávaly nařízení, jimiž se cizím Romům pobyt v Československé republice zakazoval a kterými se dále přednostové okresních úřadů nabádali k přísnějšímu postupu při vydávání cikánských legitimací a kočovnických listů.

Navzdory těmto nařízením však němečtí Sintové a Romové přecházeli hranice a ve zvýšené míře kočovali v českých i v moravských pohraničních okresech. Okresní úřad v Bruntále např. ve svém pravidelném ročním hlášení o romské problematice uváděl, že v r. 1933 „prošlo zdejším okresem proti dřívějším rokům mnohem více cikánských tlup; byli to převážně Cikáni, vypuzení z Německa“.²

K podobným výsledkům docházely četnické kontroly v pohraničí i v dalších letech, neboť romské skupiny v přechodech německo-československých hranic neustávaly. Po rakouském anšlusu se tato frekvence ještě dále zvyšovala, neboť na naše jižní pohraniční území začali přecházet Romové rakouští. Podle hlášení okresního úřadu v Týně n. Vltavou nastal tehdy do tamního správního obvodu nepamatovaný příliv kočovníků z pohraničí a z bývalého Rakouska, takže v sídle okresu kontrolovali četníci v červnu a v červenci r. 1938 celkem 89 kočovných romských skupin. Motivace těchto přechodů byla přitom stejná, jako při neustávajícím vstupování německých Sintů a Romů na naše území.³

Pohyb romského obyvatelstva se ještě dále stupňoval po mnichovském diktátu. Tisk se tehdy pohoršoval zejména nad tím, že nově příbylí Romové se prý živili žebrotou a krádežemi a vybízel k tomu, aby se třeba i po německém vzoru přistoupilo k řešení romské otázky.⁴

Frekvenci na hranicích znásobovala v té době i různá úřední opatření. Okupační správa vypovídala např. do Česko-Slovenska všechny držitele cikánských legitimací nebo kočovnických listů, vydaných československými úřady. Opačně i naše pohraniční orgány zamezovaly ve vstupu na české a moravské území všem kočovným skupinám, pokud jejich příslušníci neměli domovské právo v Česko-Slovensku. Jestliže se pak u Romů zjistila jejich domovská příslušnost do Sudet a okupovaného pohraničí, byli tam ihned postrkem odesíláni a dopravováni.⁵

Z kočovníků se tak stali skuteční hnanci, kteří bývali i několikrát posíláni přes hranice, než se jim podařilo uniknout z dosahu těch či oněch pohraničních orgánů. Postrk se prováděl natolik extrémně, že to nemohlo ujít pozornosti žurnalistiky. Situaci na Bruntálsku se např. zabýval Venkov, na Litovelsku Moravská orlice ap.

O kapricích, kterým byly tehdy vystaveny některé romské rodiny v pohraničí, podávají však nejlepší svědectví úřední relace. V Jevíčku měla např. vykázat tamní četnická stanice desetičlennou romskou rodinu a dopravit ji přes demarkační čáru do její domovské obce. Když ale německá celní hlídka ve Visce u Jevíčka odmítla Romy přijmout, dostal jevíčský četnický velitel příkaz, aby příslušníky rodiny převzal „a zařídil jejich okamžité odstranění ze zdejšího území — vhodným způsobem — bez součinnosti říšsko-německých orgánů“.⁷ Podobně byly vyhoštěny romské rodiny z Mladoboleslavska. Po několika dnech se však tři z nich opět vrátily a vymlouvaly se „na přísný režim v obsazeném území, kde prý je jim slibována orgány SA a bezpečnostními orgány sterilizace a koncentrační tábory“.⁸ Příslušný okresní úřad k takovému vysvětlení nepřihlížel a nařídil vyvést navrátilce zpátky na okupované teritorium. Nejkomplikovanější a zdlouhavou historii měl pak případ v Paskově, kde velitel četnické stanice odeslal krátce po záboru pohraničí čtyři kočovné romské rodiny do Sudet. Ty však byly odtud vráceny zpět s odůvodněním, že podle platných dokladů měly právo ke kočování v Česko-Slovensku. Aby se vyhnul kontrole pohraniční stráže, odeslal četnický velitel rodiny na zabrané území znovu, tentokrát však mimocelní cestou. Tam však byli Romové za několik dní vypátráni a vykázáni zpátky k nám, kde prohlásili, „že budou raději v Česko-Slovensku nežli v Německu, že v Německu je hlad a bída a že u nás mají zatím právo ke kočování“.⁹ Trampotám učinili konec teprve sami, když v tichosti zmizeli někde v obvodu policejního ředitelství v Moravské Ostravě.

Zvýšená frekvence romských skupin na západních, severních a jižních hranicích českých zemí byla způsobena nepříznivě se vyvíjející situací pro Sinty a Romy v Německu a po násilných hraničních změnách také v Sudetech a v okupovaném českomoravském pohraničí. Situací, která nevěštila nic dobrého, neboť předznamenávala osudný zvrat v celém dalším životě romského etnika.

2. TRAGEDIE NĚMECKÝCH SINTŮ A ROMŮ

Po Mnichovu se ocitli Sintové a Romové z pohraničí Čech a Moravy v jiném světě, jehož půdorys jakoby nedoznal viditelnějších změn, ovzduší nad ním se však stalo pro jisté vrstvy obyvatelstva nedýchateľné. Celé toto území se označovalo nejprve jako Sudety, později byla vytvořena z jeho základní části na severu a severovýchodě Čech i na severu Moravy a Slezska nová Sudetská župa s administrativním centrem v Liberci, kdežto méně podstatné jihočeské a jihomoravské pohraniční oblasti byly připojeny k Východní Marce, tj. do jednotlivých obvodů Hornodunajské a zejména Dolnodunajské župy.

Všechna uvedená území byla správnými jednotkami Německa, pro jehož občany platily zákony, tj. zákon o říšském občanství a zákon o ochraně německé krve a cti, stanovené na říšském sjezdu nacistické strany v Norimberku 15. září 1935.¹⁰ Zákony zbavovaly základních práv každého, kdo nemohl prokázat německý nebo druhově podobný původ. Ačkoliv patřili Sintové, respektive Romové do indoevropské jazykové skupiny, přesto byli kategorizováni jako neárijsci a spolu se Židy se ocitli na nejnižším stupni v pomyslné rasové hierarchii. K obsahovému vymezení pojmu Cikán došlo až v prováděcím nařízení k zákonu o říšském občanství 14. listopadu 1935.

O podchycení, zhodnocení a roztřídění veškeré romské populace v Německu se pokoušel ústav Rassenhygienische und Erbbiologische Forschungsstelle, kterému stál od jeho založení r. 1936 v čele prof. R. Riitter. Materiálovou bází představovalo 19 000 záznamů původně mnichovské a později do říšského kriminálně policejního úřadu začleněné Reichszentrale für die Bekämpfung des Zigeunerunwesens. Záznamy byly systematicky doplňovány, takže nakonec evidovaly Sinty a Romy nejenom z Altreichu, ale i z jednotlivých připojovaných zemí. Tím vznikla kartotéka asi s 30 000 záznamy, které podchycovaly mj. i 11 000 Romů ze Sudet a z Východní Marky (z tohoto počtu připadala ovšem převážná část na rakouský Burgenland, kde žilo asi 8000 romských obyvatel).¹¹

Podle rasových diagnóz patřilo ke kmenově pravým Cikánům jenom několik kočovných rodin Sintů a tzv. Lallerů, tj. Romů, kteří pronikli na německé území už v minulých staletích z českomoravského pomezí. Těmto rodinám měla být ponechána na vymezeném území volnost pohybu a jejich příslušníků se mělo používat k různým sezónním pracím. Naproti tomu cikánští míšenci byli podobně jako osoby kočující po cikánsku lidmi asociálními a práce se štítíci; oba tyto „dědičné biologicky méněcenné, respektive bezcenné typy“ měla policie umístit do uzavřených pracovních táborů nebo se mělo sterilizací zabránit jejich dalšímu rozmnožování.¹²

Rasový výzkum poskytoval zdánlivě vědecké zdůvodnění k zostřování starých a vydávání nových protiromských nařízení, což se stupňovalo zvláště od doby, kdy byl jmenován šéfem německé policie říšský vůdce SS H. Himmler.¹³

Základní předpis říšského ministerstva vnitra o preventivním potírání zločinnosti ze 14. prosince 1937 nařizoval kriminální policii zavádět trvalý dohled nad protispolečenskými živly a brát je do ochranné vazby. Naka-

zovaná opatření se vztahovala nejenom na tzv. zločince z povolání, ale i na osoby obecně škodlivé svým asociálním chováním. Asociály přitom byli všichni ti, kdo drobnými a opakovanými přestupky porušovali zákony, tedy, pověděno tehdejšími termíny, i Cikáni, cikánští míšenci a osoby kočující po cikánsku, neboť se toulali a štítili práce. Jako nucená tábořová zařízení byly určeny koncentrační tábory pro muže v Buchenwaldu, Sachsenhausenu a v Dachau a pro ženy v Lichtenburgu a v Ravensbrücku.

Další předpis téhož ministerstva z 8. prosince 1938 se týkal potírání tzv. cikánského zlořádu a upravoval tuto otázku z rasového hlediska. Cikánstvo bylo třeba vyloučit z německé národní spolutnosti a tím zabránit jeho dalšímu rasovému míšení. Proto bylo Sintům a Romům zakázáno opouštět trvalá bydliště i místa přechodného pobytu a ve dnech 25.—27. října 1939 byl proveden jejich policejní soupis a v některých případech i soustřeďování do sběrných táborů. Soupisem byla podchycena mj. i romská populace v Sudetské župě a v okupovaném jihočeském a jiho-moravském pohraničí. Jeden ze sběrných táborů, zřizovaných v této době, se nacházel v severočeských Teplicích, zatím co blíže neurčený zatím zůstává vznik a účel táborů v severomoravské Osoblaze a v Dolních Marklovicích.

Přípisem ze 13. října 1942 určil hlavní úřad říšské bezpečnosti pro celé říšské území „náčelníky cikánských kmenů“ (osm jich bylo pro rasově čisté Sinty a jeden pro rasově čisté Lallery), a ti pak měli rozhodovat, „kteří cikánští míšenci byli v cikánském smyslu dobrými míšenci“. Tento nesmyslný úkol, jehož řešení musilo skončit fiaskem, vedl k sestavování seznamů tzv. dobrých míšenců. Jeden z určených náčelníků G. Lehmann odejel za tím účelem i do Moravské Ostravy, aby podchytil a vybral pro svůj kmen míšence z tamních Lallerů. Hotové seznamy kriminální policie redukovala a vybraní Sintové a Lalleři měli být umístěni v budoucnu v Sopronu v severozápadním Maďarsku.

Epilogem v protiromském postupu se stal rozkaz H. Himmlera ze 16. prosince 1942, podle něhož měli být vybráni „cikánští míšenci, romští Cikáni (tj. Romové, kteří přišli do Německa ve druhé polovině 19. stol.) a neněmečtí příslušníci cikánských skupin balkánského původu“. Všichni vybraní měli být během několika týdnů nuceně koncentrováni. Prováděcí nařízení k tomuto rozkazu, která vydal 29. ledna 1943 hlavní úřad říšské bezpečnosti, obsahovala pokyny o způsobu uvalování preventivní vazby, o vyhotovení dokumentace o vězních a zejména o vypravování jejich transportů do cikánského tábora v Auschwitz II-Birkenau.

Nařizovaná akce se nevztahovala na zmíněné „rasově čisté Sinty a Lallery“ a na „cikánské míšence, kteří byli v cikánském smyslu dobrými míšenci“ a spíše teoreticky, nikoliv však ve skutečné praxi, také na některé další osoby, pokud by se podrobily sterilizaci. Jako příklad tu byli uvedeni Romové, kteří byli právoplatně sezdáni s partnery „německé krve“, dále Romové se stálou prací a trvalým bydlištěm, Romové ve vojenské službě nebo z této služby propuštění se zraněním nebo s vyznamenáním, Romové pracující ve válečném průmyslu a Romové cizí státní příslušnosti.

Rozkaz s prováděcím nařízením se vztahoval na území říše včetně Vý-

chodního Pruska, Alsaska a Lotrinska, stejně jako na všechna okupovaná teritoria, tedy nejenom na Rakousko, Litvu, tzv. východní, tj. polská území, Lucembursko, Belgie, Nizozemsko a Francii, ale také na Sudety a protektorát.

Ze Sudetské župy byli Sintové a Romové transportováni 7., 14. a 17. března 1943 a z jihomoravského pohraničí 9. a 16. dubna 1943. Vedle uvedených hromadných deportací byli příslušníci této populace transportováni z obou zmíněných území také v malých skupinách nebo jednotlivě (např. ze Sudetské župy 3., 16., 18. a 27. března, 20. dubna, 8. května, 19. července, 30. října a 4. prosince 1943 a dále také 14. ledna a 1. července 1944, z jihomoravského pohraničí 30. dubna 1943 aj.). Celkem se podařilo identifikovat v evidenčních knihách cikánského tábora v Auschwitz II-Birkenau nejméně 1006 vězňů (z toho 490 mužů a chlapců a 516 žen a dívek), kteří tam byli zavlčeni z okupovaného českého a moravského pohraničí.

3. PROTIROMSKÁ OPATŘENÍ V PROTEKTORÁTĚ ČECHY A MORAVA

Protektorát Čechy a Morava byl výsledkem německého ozbrojeného vpádu a obsazení českých zemí, okleštěných už předtím na základě mnichovské dohody. Jeho statut vymezoval dekret A. Hitlera z 16. března 1939, který byl českému národu jednostranně oktroyován. Protektorát postrádal podstatné znaky státu, i když měl vlastní státní příslušníky a tzv. autonomii v čele prezidentem a vládou. Byl začleněn do rámce říše, která převzala řízení jeho mezinárodních záležitostí a vojenskou ochranu.

Na protektorátním území žily v podstatě tři skupiny obyvatelstva. Byli to především všichni dřívější čeští Němci, kteří se stali ve smyslu Norimberských zákonů říšskými občany, a dále říšští občané, kteří přišli do protektorátu po vpádu okupační armády. Tato německá menšina představovala na protektorátním území preferovanou skupinu obyvatelstva. Čechům byla naproti tomu udělena protektorátní příslušnost a s ní i méněcenné postavení ve srovnání s říšskými občany. Státní příslušníci protektorátu byli většinovou, ale neplnoprávnou skupinou obyvatelstva tohoto fiktivně autonomního útvaru. Občané tzv. neárijského původu skládali dohromady skupinu obyvatelstva, zbavenou nejenom základních práv a svobod, ale i jakékoliv právní ochrany. Vedle Židů čekali v této společné skupině diskriminovaného protektorátního obyvatelstva na konečné řešení své otázky také Romové.

Zatím co v říši byly pojmy Cikán a cikánský míšenec vymezeny z rasového hlediska už v prvním prováděcím nařízení k zákonu o říšském občanství, v protektorátě k podobnému terminologickému vymezení poměrně dlouho nedocházelo. Za Cikány se tu pokládaly všechny osoby, jimž byla na základě zákona č. 117/1927 Sbn. vystavena cikánská legitimace a které měla v evidenci kriminální ústředna v Praze. Podle zákona č. 89/1942 Sbn. nebylo v jejich případě rozhodnuto, jakou měli státní přísluš-

nost nebo zda byli bez této státní příslušnosti. Teprve vládní nařízení č. 119/1943 Sbzn. rozdělilo romskou populaci „na úplné Cikány neboli Cikány pravého původu a na míšence s převážnou nebo rovnou částí cikánské krve.“ Přizpůsobení říší tedy nastalo v době, kdy tzv. řešení romské otázky už probíhalo a prošlo mezitím několika přípravnými fázemi.¹⁵

Zákaz kočování a násilný přechod k uselému životu

Zvýšené frekvence Romů na hranicích bylo využito k prvním protiromským opatřením jak ze strany protektorátních, tak i ze strany říšských úřadů.

Podle výnosu ministerstva vnitra z 9. května 1939 musili přednostové okresních a státních policejních úřadů věnovat romské otázce zvýšenou pozornost. Především měli dbát toho, aby Romové nežili a netábořili ve skupinách, přesahujících rámec jejich rodin, dále měli určit podle místních poměrů území ke kočování a omezit toulání v noční době, s největší přísností zakročovat proti žebrotě, polnímu pychu a krádežím a konečně netrpět pobyt cizích romských skupin.¹⁶

V některých okresech se pak uplatňovala nařízení o pohraničních pásmech z 2. září 1939. Říšský ministr vnitra jím ukládal vytvořit k zabezpečení říšských hranic pohraniční pás, do něhož patřil i obvod vrchního zemského rady v Moravské Ostravě. Kromě jiných příkazů bylo „potulování se Cikánů a po cikánském způsobu v pohraničním pásmu zakázáno“.¹⁷ Úřad vrchního zemského rady jako krajský policejní úřad a vyšší správní úřad se ihned obrátil na všechny okresní úřady svého obvodu, aby zařídily postrk kočovných Romů do vnitrozemí.

Kočovné skupiny tak byly postupně odsunovány z Ostravska, Frýdecka, Místecka, Valašskomeziříčska a Vsetínska na Holešovsko, kde však zůstala jenom jedna jejich část, kdežto většina byla dopravována dále do vnitrozemských okresů. Tam se však příchodu kočovných Romů bránili, jak na to poukazoval ve své zprávě okresní úřad ve Vsetíně: „Okolní okresy, které neleží v pohraničním pásmu, nechtějí však Cikánům vykázaným do zdejšího okresu povolití pobyt a dáti práci a vracejí je zpět.“¹⁸

Pohyb Romů na sklonku třicátých let, způsobený přechody a útekem jednotlivců i celých rodin z říše a z okupovaných rakouských oblastí do Československé republiky, ze Sudet a z okupovaného českomoravského pohraničí do pomnichovského Česko-Slovenska i ze Slovenské republiky do protektorátu měl za následek zvýšení počtu romské populace.

Podle odhadu ústředního četnického pátracího oddělení zůstalo po násilných hraničních změnách v okleštěných českých zemích asi 14 000 Romů, při čemž připadalo 6000 na Čechy a 8000 na Moravu. V Sudetech zůstalo podle téhož informačního zdroje asi 3000—4000 Romů, z nichž část přešla do českých zemí, kam se dostali i někteří Romové ze slovenského území. Tímto způsobem byly prý některé okresy (např. Písecko, Plzeňsko a Kladensko v Čechách a dále Ostravsko a Olomoucko na Moravě) romským obyvatelstvem přesyceny a jejich uvolňování postupovalo jen velmi pomalu.¹⁹

Jak ukázaly pozdější soupisy, odhad příliš nadhodnocoval skutečný stav a měl zřejmě jen posloužit jako zdůvodnění dalšího protiromského postupu. Bezpečnostní složky totiž spojovaly se zvýšeným počtem romského obyvatelstva narůstání jeho nelegálních forem obživy.

V obvodu policejního ředitelství v Praze se prý zdržovalo nejméně 700 Romů, z nichž někteří se snažili zbavit cikánských legitimací, získat oprávnění k podomnímu obchodu, a dopomoci si tak k větší volnosti pohybu. Podobně se mělo i do obvodu policejního ředitelství v Brně nastěhovat 100 Romů, kteří si nevyžádali povolení k pobytu, domovskými příslušeli do nejrůznějších končin bývalé republiky, a zdržovali se tak v moravské metropoli neoprávněně. Oba policejní úřady proto nařídily provedení přísné evidence a perlustrace romského obyvatelstva, nacházejícího se ve zvýšeném počtu v jejich obvodech.²⁰

Mimořádným opatřením proti Romům připravovala půdu také žurnalistika. Romské obyvatelstvo, na jehož hlavu se snášely ze stránek tisku té doby nejrůznější urážky, nadávky a obvinění, mělo prý být přinuceno k pracovní povinnosti. Objevovaly se proto návrhy, aby byli nejdříve vyhoštěni ti, kdo na naše území nepatřili, a teprve pak se měli zbylí Romové koncentrovat v táborech nuceného soustředění, které se prý tolik osvědčovaly v říši: „Humanita zde nesmí platit, protože by byla příliš jednostranná. Každý musí pracovat a každý má právo na bezpečnost osobní i majetku před havětí lidskou.“²¹

Poslední podnět k chystanému zákroku poskytl projev obecního zastupitelstva ve Svatobořicích, zasláný předsedovi vlády R. Beranovi. Obec vedla dlouholetý spor s Kyjovem o domovskou příslušnost dvou rozvětvených romských rodin a 5. února 1939 adresovala jako na zavolanou vládě naléhavý požadavek, aby se urychleně řešila romská otázka. Úmyslně nastrojený nebo alespoň velmi vhod podaný projev končil těmito slovy: „Mnoho se mluví v rozhlase a píše v denních listech, že se musíme v novém státě přizpůsobit nutnosti. V otázce cikánské jest nejvýše nutno učiniti okamžité zákonité opatření, jiné než otisky palců v cikánských legitimacích. Byla-li až dosud špatnou politika humanity, musíme nastoupiti cestu jinou. I nám nesmí býti vytýkáno, budeme-li chtít kmen národa malého očistiti od takových parazitů, jako jsou Cikáni.“²²

Opis svatobořického projevu, v jehož formulacích je až příliš nápadná podoba s protiromskými výpady tehdejší agrární a další publicistiky, předal předseda vlády ministerstvu vnitra a dalším úřadům s příkazem, aby byla s největším urychlením dokončena připravovaná opatření.²³

V celé záležitosti došlo totiž k rozdílnému chápání a výkladu na ministerstvu vnitra mezi jeho 1. oddělením, které doporučovalo shromáždit zkušenosti ze soustřeďování Romů v příštích kárných pracovních táborech, a 5. oddělením, které připravovalo návrh na legislativní úpravu romské otázky cestou vládního nařízení o mimořádných opatřeních proti Romům.²⁴ Kompetenční spor mezi oběma odděleními zdržel přípravné práce natolik, že návrh nebyl nakonec v plném rozsahu realizován a jeho text byl prozatím uložen ad acta.

Z navrhovaných opatření nařídilo ministerstvo vnitra výnosem z 30. listopadu 1939 pouze ta, která se jevila pro budoucnost jako nejúčinnější.

Proto uložilo všem svým podřízeným úřadům a orgánům vyzvat Romy, aby se nejpozději do konce ledna r. 1940 trvale usadili a zanechali kočování. Ti, kdož by tohoto nařízení a současně zákazu neuposlechli, měli být navrženi k zařazení do kárných pracovních táborů.²⁵ Podle výnosu z 13. února 1940 ministerstvo vnitra znovu nabádalo okresní a státní policejní úřady, aby se s veškerou energií staraly o bezpodmínečné a trvalé zajištění usídlovací akce Romů a podávaly o jejím průběhu čtvrtletní zprávy. Periodické zprávy měly obsahovat zejména údaje o počtu usazených Romů, o zkušenostech s jejich zaměstnáváním a ubytováním a konečně o školní docházce romských dětí.²⁶

Podle zpráv, které byly vypracovávány zpočátku čtvrtletně a později jednou za rok, vyvstaly v usazování romských rodin zřejmě rozdíly mezi velkými městy na jedné a menšími městy a obcemi na druhé straně.

V obvodu Velkého Brna se např. zpočátku usadilo 184 Romů, z čehož bylo 34 mužů, 43 žen, 25 mladistvých a 82 dětí mladších 14 let. Bydlili většinou ve zděných a dřevěných domcích nebo v někdejších kočovných vozech. Muži pracovali na stavbě dálnice, v kamenolomech, na dokončovacích pracích na brněnské přehradě. Větší jejich zaměstnanosti bránila krutá a dlouhotrvající zima. Během ní trpěli bídou a chladem zvláště staří a nemocní, o něž se nikdo nestaral. Úřady proto doporučovaly, aby se těmto lidem udělovaly licence na sběr starých odpadků nebo aby se jim povolovala žebravá hudba k zajištění alespoň skrovného zdroje obživy.²⁷ Postupem doby se počet nově usazených Romů v brněnském obvodu zvýšil až na 259 osob, tj. 56 mužů, 58 žen, 33 mladistvých a 77 dětí školního a 35 dětí předškolního věku. Pracovní uplatnění dospělých se zlepšilo, neboť 33 mužů pracovalo jako námezdní dělníci a 16 provozovalo trhovectví a jiné živnosti, z žen pak bylo 5 zaměstnáno jako dělnice a tři pomáhaly v živnostech. Ke zvýšení zaměstnanosti přispívala vedle obav z kárných pracovních táborů i snaha samotných Romů o nový způsob života, kterou příznávala i úřední relace: „Vystupují stejně jako ostatní občané, mají stejné oblečení, mnozí čtou noviny a knihy, mají pořádek v bytě a ve stravování a chovají se celkem dobře ke spoluobčanům.“²⁸

Kladné zkušenosti získávaly úřady také z usazování romských rodin v pražských čtvrtích: zatím co v Kačerově a Spořilově převládalo v této záležitosti ještě určité váhání, v Břevnově si Romové z vlastního rozhodnutí postavili provizorní domky, které postupně zdokonalovali a přizpůsobovali k trvalému bydlení. Podobně se začínaly usazovat romské rodiny bez konfliktů také v Plzni, zvláště v kolonii V cikánech a dále v Jateční kolonii.

Naproti tomu v prostředí s menšími pracovními příležitostmi a nedostatečnými ubytovacími možnostmi vyvolávalo usazování Romů obtíže, jejichž řešení se úřední místa vyhýbala striktními protiromskými opatřeními. Typickým tu zůstával např. postup okresního úřadu ve Valašském Meziríčí. V jeho obvodu se snažilo usadit celkem 19 rodin, ve kterých žilo 17 mužů, 17 žen, 18 školáků a 31 dětí předškolního věku. Bydlili většinou v kočovných vozech nebo ve stanech a jenom na dvou místech měli k dispozici byty v obecních domcích. Muži našli zaměstnání při silničních, regulačních a kanalizačních pracích, část žen posluhovala u rol-

níků.²⁹ Příležitostný charakter prací a problémy, které mohly vyvstat s Romy v zimním období, podnítily přednostu úřadu k návrhu: „Po skončení sezónních prací zůstane většina Cikánů bez zaměstnání. Tito nejsou zaopatřeni na zimu (peníze, palivo ap.). Je obava, že budou páchat krádeže po všech i vzdálenějších obcích okresu. V důsledku toho doporučuji umístiti všechny mužské členy cikánských tlup do kárných pracovních táborů.“³⁰

Vůbec největší odpor proti usazovací akci vyvíjela pak obecní samospráva. Návraty Romů do domovských obcí způsobovaly na některých místech zvýšenou koncentraci romského obyvatelstva, která např. v Hošticích na Klatovsku nebo v Otradicích na Třebíčsku dosáhla takového stupně, že romské rodiny musily být rozmísťovány také po okolních obcích. Kočovné rodiny bez domovského práva měly zůstat podle ministerického nařízení trvale tam, kde se nacházely v noci z 31. ledna na 1. února 1940. Obecní zastupitelstva však většinou vystupovala proti tomu, aby se Romové stali tímto způsobem příslušníky jejich obecního svazku: „Obce se obávají, že mnoho Cikánů trvalým usazením v obci může se stát jejich domovskými příslušníky, a proto se všemožně brání, aby Cikáni do obce nepřislušející se v ní trvale usazovali. Takové obce často místo aby zákaz kočování Cikánů podporovaly a jim v té či oné obci umožnily usazení, všemožně působí k tomu, aby Cikány z obce vypudily.“³¹ Kočovníci tak byli vyhošťováni z jednoho obecního katastru na druhý, čímž docházelo k zrychlování, místo k zpomalení jejich pohybu.

Skutečnou anabazi podstoupily např. dvě početné rodiny, které se po zákazu kočování chtěly usadit na Žďársku. Muži pracovali na stavbě silnice Havlíčkův Brod — Tišnov. Po jejich propuštění z práce se však rodiny ocitly bez zdrojů obživy, takže někteří jejich příslušníci chodili po žebrotě a páchali drobné krádeže. Ze strachu, aby tito kočovní Romové nezískali domovské právo v obci svého posledního pobytu, byli postupně vypovídáni z Lubného (28. ledna), z Vidonína (29. ledna), z Rojetína (30. ledna) a z Mezihoří (31. ledna). Z této obce chtěli rodiny vypudit do Vratislávky, kde však starosta zmobilizoval v rozhodné noci všechny dospělé občany a ti klacky a holemi zahnali Romy na mezihořský katastr. Teprve pak se podařilo vypudit obě rodiny do Žďárce, odkud byly na zákrok okresního úřadu vráceny do Lubného s ujištěním, že všichni dospělí muži budou navrženi k zařazení do kárných pracovních táborů.³² Tento případ nebyl ani zdaleka ojedinělý. Podle zpráv tisku došlo ve stejnou dobu k podobným výstřelkům v Krčíně u Nového Města n. Met., ve Snopoušovech na Přešticku a zřejmě i na mnoha dalších místech.

Jaké stanovisko zaujalo k zákazu kočování a k násilnému přechodu k usedlému způsobu života samo romské obyvatelstvo? Část kočovných Romů měla dobrý úmysl trvale se usadit a přizpůsobit tomu rodinné vztahy a celý svůj dosavadní životní styl. Uzavírali zákonné sňatky, žádali o legitimování svých nemanželských dětí a vylučovali ze svých rodin cizí příslušníky.³³ Jejich zapojení do pracovního procesu bylo rozmanité a záviselo na pracovních příležitostech, na ročním období i na schopnostech a ochotě Romů samotných. Nejoblíbenějšími zůstávaly tradiční profese. Poměrně dobře se však zapojovali i do různých prací příležitostných, jako byla pomoc při sklizni obilí a česání chmele, zpracovávání lesních polomů,

práce na stavbách silnic, při těžbě kamene a písku, v cihelnách aj. Někde se dokonce tvořily skupiny, které zamýšlely společně hospodařit. Žurnalistika alespoň uváděla takové případy z prostředí jižních Čech a jihovýchodní Moravy.³⁴ Problémy ovšem vyvstávaly při ubytování těchto usazujících se Romů. Obce měly pro jednotlivé rodiny nanejvýš nouzová přístřeší v dřevěných boudách, skladištích nebo stodolách, jinak bydlila většina těchto rodin i nadále ve svých kočovných vozech a ve stanech.³⁵ Svě děti začali tito Romové vcelku pravidelně posílat do škol, kde s nimi získali dobré zkušenosti učitelé v Jamném a ve Stříteži na Jihlavsku, zatím co v Berouně, Plzni a ve Starém Městě otevřeli pro romské školáky zvláštní romské třídy.³⁶

Vedle Romů, kteří se přizpůsobovali usedlému životu, byla druhá část tohoto obyvatelstva značně apatická. Zůstávala zpravidla tam, kde ji zastihla noc z 31. ledna na 1. února 1940, a trpně čekala, co bude dál. Skládala se převážně z osob s nejasnou domovskou i státní příslušností, které bydlely vesměs v nuzných provizoriích a ani příliš nehledaly práci, poněvadž nevěděly, kdy a kam se budou z rozhodnutí úřadů stěhovat.³⁷

Zbývající část kočovných Romů zůstala i po zákazu kočování věrna starým formám života. Na tu zaměřovaly úřady a bezpečnostní složky zvláštní pozornost, neboť musily pravidelně hlásit ministerstvu vnitra všechna protiopatření. Ilegální kočovníci a tuláci byli zadržováni a předáváni k potrestání okresním soudům, později byli zařazováni do kárných pracovních táborů. Díky tomuto radikálnímu postupu podařilo se omezit kočování natolik, že podle nařízené kontroly 8. října 1941 zjistila zemská četnická velitelství v Čechách pouze 8 a na Moravě jenom 10 případů táboření Romů, při čemž byly ještě některé z těchto případů způsobeny bytovou nouzí a nikoliv jako důsledek zakázaného územního pohybu.³⁸

Násilný přechod Romů k usedlému životu měl dát protektorátní vládě přehledný obraz o stavu romské otázky. Proto si vyžádalo ústřední četnické pátrací oddělení od svých podřízených stanic potřebné statistické údaje o rodinách všech Romů, tedy usedlých i těch, které ještě donedávna kočovaly.³⁹ Tímto způsobem byla pořízena nadmíru spolehlivá evidence.

K 1. dubnu 1940 bylo v protektorátě napočteno 6540 Romů. Soupis nezahrnoval pouze osoby, které se toho času nacházely ve vězeních nebo které se pohybovaly s předstíráním, že hledají práci⁴⁰ Výsledky evidence byly zpřesněny novým soupisem k 30. září 1941, kdy bylo v protektorátě zjištěno 946 romských rodin, které bydlily ve 464 obcích. V trvalém pracovním poměru přitom bylo 1559 dospělých příslušníků těchto rodin, zatím co 10 rodin se živilo obděláváním vlastní nebo pronajaté zemědělské půdy. V romských rodinách žilo 1246 školou povinných dětí, z nichž více než dvě třetiny vykazovaly pravidelnou školní docházku.⁴¹

Evidence Romů v předválečném období se vyznačovaly nesměrodatnými čísly, neboť do celkového počtu se zahrnovalo mnoho různorodých elementů, zatím co skuteční Romové se soupisům často vyhýbali.⁴²

Shromážděním vcelku přesných znalostí o průběhu a o konečných výsledcích nucené usazovací akce si protektorátní vláda osvětlila poslední nejasnosti v romské otázce. Šlo nyní o to, jak a k čemu bude získaných

údajů využito. Odpověď naznačily pokusy o koncentraci Romů, které se uskutečnily nejprve v prostředí kárných pracovních táborů.

Romští vězňové v kárných pracovních táborech

Kárné pracovní tábory se měly zřídit podle vládních nařízení z 2. března a 28. dubna 1939 pro všechny osoby starší 18 let, které se údajně štítily práce a nemohly prokázat, že si řádným způsobem zajišťovaly obživu.⁴³

Uvažované osoby byly v platných služebních předpisech blíže konkretizovány následujícími slovy: „Jsou to praceschopní potulní Cikáni a jiní tuláci stejným způsobem žijící, řemeslní žebráci a osoby žijící ze žebroty jiných (dětí ap.), řemeslní hazardní hráči, notoričtí zahaleči, povaleči a osoby žijící z nečestných výdělků (prostituce ap.) vlastních nebo jiných osob“.⁴⁴

İhned po vydání vládních nařízení zakládaly okresní a státní policejní úřady evidenci osob, připadajících v úvahu pro zařazení do kárných pracovních táborů. V Čechách bylo takto podchyceno 1852 zdravých a 383 ostatních osob, na Moravě 1348 zdravých a 266 ostatních osob. K využití jejich pracovní síly byly 10. srpna 1940 otevřeny kárné pracovní tábory v Letech u Písku a v Hodoníně u Kunštátu.⁴⁵

Český tábor byl postaven z 50 malých dřevěných baráček, vhodných pro letní ubytování, a jednoho velkého zimního baráku. Kapacita tábora byla přizpůsobena v létě pro 240 a v zimě pro 80 osob. Tábor měl tedy ubytovací možnosti značně omezené, neboť v lehkých stavbách z jednoduchých prken byla v zimě převážná část baráček neobyvatelná. Moravský tábor se skládal ze tří dřevěných baráček a příslušenství, které tvořila administrativní budova, hospodářská budova a kuchyň. Mohl pojmut v létě 300 a v zimě 200 osob. Baráková ležení obou táborů obepínaly vysoké ploty.⁴⁶

Řízením a správou táborů byli pověřeni někdejší četničtí důstojníci, kteří měli k ruce příslušný technický personál, tj. zástupce ředitele, vedoucího služeb, vedoucího kanceláře, dozor v kuchyni a lékaře, jakož i dozorčí orgány, rekrutované převážně z bývalých četníků, policistů a vězeňských dozorců.

Záhy po otevření táborů obrátilo se ministerstvo vnitra na příslušné zemské úřady se žádostí o urychlenou zprávu o Romech, připadajících v úvahu pro zařazení. Jednalo se zvláště o takové, kteří prý neuposlechli zákazu kočování nebo se sice usadili, ale nejevili ochotu k práci a dopouštěli se různých trestných činů. Úřady, které nechtěly nebo nedovedly řešit problémy, jež jim vystávaly v souvislosti s nařízenou usazovací akcí, nabízenou příležitost ochotně využívaly. Nebylo proto divu, že v seznamech vězňů se u jednotlivých jmen začala brzy objevovat i červená písmena „C“ jako zkratky slova Cikán. V Letech dostal Rom Martin Čermák dokonce první evidenční číslo vůbec, v Hodoníně se stal prvním romským vězněm Edvard Joch čtrnáct dní po otevření tábora.

Horlivost úřadů šla někdy tak daleko, že navrhovaly k zařazení Romy,

kteří se nedopustili žádných trestných činů. Okresní úřad v Brně dal dokonce dopravit do hodonínského tábora čtyři Romy, kteří byli mladiství, a proto musili být propuštěni, neboť nesplňovali předpoklady příslušného vládního nařízení.⁴⁷

Podíl Romů na celkových počtech vězňů v táborech býval regulován zemskými úřady, které svým podřízeným úřadům určovaly, kolik povolávacích listů se má doručovat Romům. Vcelku býval tento podíl vyšší v zimních měsících, kdy se ocitaly romské rodiny bez příležitostných zdrojů obživy a jejich příslušníci se dopouštěli ve zvýšené míře žebroty, drobných krádeží a jiné trestné činnosti, za kterou byli zařazováni do táborů. Vyplyvá to i z následujících údajů o počtu a struktuře vězňů k prvnímu dni ke každému měsíci za dobu od září 1940 do prosince 1941:

Tab. 1. Počet a struktura vězňů kárných pracovních táborů

Měsíc	Lety		Hodonín	
	Celkem	Z toho Romů	Celkem	Z toho Romů
Září 1940	134	19	96	20
Říjen 1940	139	21	103	12
Listopad 1940	145	20	100	9
Prosinec 1940	69	16	61	3
Ledén 1941	21	4	117	38
Únor 1941	45	6	101	37
Březen 1941	63	10	112	34
Duben 1941	87	17	115	28
Květen 1941	132	20	206	45
Červen 1941	144	21	189	45
Červenec 1941	171	18	218	41
Srpen 1941	208	21	202	28
Září 1941	207	24	232	32
Říjen 1941	240	30	161	20
Listopad 1941	194	24	164	26
Prosinec 1941	133	19	118	24

Podle zachované dokumentace máme o životě vězňů zatím jenom útržky vědomostí.⁴⁸ Každý obdržel po příchodu do tábora stejnokroj, pracovní výstroj, jídelní misku a polní láhev s příborem. Ve společné ubikaci mu byla přidělena pryčna se slamníkem a příkrývkou.

Denní režim začínal budíčkem a rozvíčkou. Po snídani odcházeli vězňové v 7.30 hod. do zaměstnání, kde pracovali do 17.30 hod. V obou táborech představovaly hlavní pracovní náplň stavební práce na příslušných úsecích dálnice z Plzně do Moravské Ostravy: v Letech v úseku Mirovice — Orlík n. Vltavou, v Hodoníně v úseku Rozseč n. Kunštátem — Štěpánov n. Svatkou. Pracovní doba byla přerušena jednogodinovou polední přestávkou, během níž vězňové dostávali oběd. Po návratu z práce následovalo čtení rozkazu s rozdáváním pošty a pak výdej večere.

Podle směrnic pro hospodářskou službu v kárných pracovních táborech náleželo na jednoho vězně k přípravě oběda 200 g syrového masa denně a jedenkrát týdně po 150 g krup, krupice nebo rýže, dvakrát týdně po 200 g mouky, 150 g luštěnin, jáhel nebo pohanky, 500 g brambor a 200 g

kyselého zelí nebo řepy. K přípravě večere třikrát týdně po 100 g luštěnin, dvakrát týdně po 200 g syrového masa a 200 g brambor a jedenkrát týdně 1 g čaje a 25 g cukru. Mimo to připadalo na jednoho vězně denně 700 g chleba, 10 g cibule, 10 g cukru a 10 g soli.⁴⁹

Je ovšem třeba si uvědomit, že jídelní norma pocházela z 30. listopadu 1939 a s rostoucími zásobovacími těžkostmi byla od té doby stále iluzornější. Z tohoto důvodu musily být dávky potravin upravovány, takže od 1. července 1940 náleželo na jednoho vězně denně 90 g masa, 22 g krup, krupice nebo rýže, 130 g mouky, 65 g luštěnin, 290 g brambor, 65 g kyselého zelí, 13 g kávové náhražky, 5 g cibule, 50 g cukru, 20 g soli, 12 g oleje, 15 g umělého tuku a 820 g chleba.⁵⁰

I po těchto úpravách zůstávaly však mnohé z předepsaných dávek jenom na papíře. Zásobování tak základní potravinou, jakou byl chléb, vážlo např. v Hodoníně už necelého čtvrt roku po otevření tábora. Stále častější poruchy v přidělovém systému vedly nakonec k tomu, že denní spotřeba potravin v táborech se neřídila pevně stanovenými normami, nýbrž stravným podle okamžitých cen jednotlivých potravin.

Věznové byli v táborech internováni různě dlouhou dobu podle svého zařazení do disciplinárních tříd. Propuštění mohli být po čtvrtletním pobytu jenom příslušníci I. třídy, po uplynutí čtyř měsíců příslušníci II. třídy a konečně nejméně po půlročním pobytu příslušníci III. třídy.⁵¹

S účinností od 1. ledna 1942 byly kárné pracovní tábory přejmenovány na sběrné tábory a ty pak byly 31. července 1942 zrušeny. Kromě Romů odtransportovali většinu posledních vězňů z Letů do donucovací pracovny v Praze-Ruzyni a z Hodonína do donucovací pracovny v Brně. Z obou těchto zemských donucovacích pracoven, přeměněných rovněž na sběrné tábory, byli pak někteří vězňové zařazení do transportů asociálů a odesláni do koncentračních táborů mimo území protektorátu. Romové naopak zůstali na dosavadních místech a stali se prvními vězni nově otevřených cikánských táborů, neboť Lety a Hodonín byly vyhlédnuty za lokality nucené táborové koncentrace asociálních Romů a jejich rodin z Čech a Moravy.

Preventivní potírání zločinnosti a transporty asociálů do koncentračních táborů

Opatření proti protektorátním Romům, jako byl zákaz kočování a násilný přechod k usedlému životu, evidenční soupisy a konečně i první pokusy o koncentraci v prostředí kárných pracovních táborů, byla v podstatě zostřovaným pokračováním protiromské politiky z předcházejícího vývojového období. Teprve po definitivním začlenění úřadů do aparátu okupantů mohla být zahájena nezastřená perzekuce Romů a protektorát se na tomto poli velmi rychle a bez výhrad přizpůsobil říšskému vzoru.

Počátek tohoto obratu je třeba hledat ve vládním nařízení o preventivním potírání zločinnosti z 9. března 1942, které zcela odpovídalo obdobnému říšskému výnosu. Na jeho základě zavedla vláda policejní preven-

tivní vazbu, kterou uvalovala v Čechách kriminální ústředna v Praze a na Moravě oddělení kriminální policie policejního ředitelství v Brně. Do vazby mohli být vzati vedle zločinců i ti, kdo „ohrožovali veřejnost svým asociálním chováním“.⁵² Mezi asociály byli přitom mj. výslovně uvedeni „Cikáni a osoby kočující po cikánsku“, jimž bylo zakázáno opouštět úředně příkázané místo; kočovnické listy a licence k provozování kočovných živností jim mohly být vydávány jen po předchozím souhlasu pražské kriminální ústředny.

Policejní preventivní vazba se měla vykonávat buď v protektorátních nebo v říšskoněmeckých táborech. V protektorátě připadaly v úvahu pro tento účel sběrné tábory, na něž byly přeměněny jednak bývalé kárné pracovní tábory v Letech a v Hodoníně, jednak donucovací pracovní v Praze-Ruzyni, v Pardubicích a v Brně s pobočkou v Olšovci. Mimo území protektorátu se policejní preventivní vazba vykonávala zpočátku v koncentračním táboře v Auschwitz I a později i v dalších koncentračních táborech v říši.

Transporty asociálů do koncentračního tábora v Auschwitz I vypravila pražská kriminální ústředna na rozkaz řídící úřadovny německé kriminální policie v Praze r. 1942 29. dubna, 20. května, 16. června, 13. srpna, 3. listopadu, 7. prosince a 23. prosince, dále r. 1943 v lednu, 25. února, 7. dubna, v květnu, 4. června, 27. července, 16. září a 15. prosince a konečně r. 1944 28. ledna, 25. února, 27. dubna a 8. června. Další transporty asociálů směřovaly do jiných koncentračních táborů, zejména v Buchenwaldu a v Ravensbrücku, byly vypravovány od září r. 1944 do března r. 1945 a dochovaná dokumentace je zatím neumožňuje přesně datovat.⁵³

Přepravu zajišťovala na protektorátním území ředitelství Česko-moravských drah v Praze a v Brně, na ostatním území ředitelství Říšskoněmeckých drah v Opolí. Osobní nebo přímé, nikoliv však zvláštní vlaky se vypravovaly do r. 1943 z Prahy a od r. 1944 z Pardubic a po cestě k nim byly v Přerově připojovány vagóny z Brna.

Časový rozpis předpokládal nástupy vězňů buď na nádražích v Praze a v Pardubicích, odkud trvala jízda do Moravské Ostravy 9—10 hodin, nebo na nádraží v Brně, odkud bylo třeba k překonání trasy do Moravské Ostravy podle délky čekání v Přerově kolem 5—10 hodin. Z Moravské Ostravy pak trvala jízda do Osvětimi v závislosti na čekací době v Novém Bohumíně 3—6 hodin.⁵⁴

Doprava neměla nikdy hladký průběh, poněvadž jednotlivá železniční ředitelství ji špatně koordinovala a transporty přijížděly na místo svého určení s pravidelným a někdy velmi značným zpožděním. U transportu, který byl vypravován 13. srpna 1942, se dokonce objevily tak závažné nedostatky, že se staly předmětem stížnosti řídící úřadovny německé kriminální policie v Praze. Pro velké zpoždění vězňům nestačilo jídlo, které na cestě dostali jenom jednou. Proto měli velký hlad a musili si po cestě vyžebrávat chléb. Nesnesitelnými se staly i hygienické podmínky v tomto transportu a vězňové trpěli nečistotou, která byla stupňována zavšiveností tří žen a jednoho muže.⁵⁵

Před každým transportem zadržovaly policejní úřady a četnické stanice všechny osoby, které byly pod plánovitým policejním dohledem, vsazo-

vály je do vězení a zpravidla až dodatečně na ně uvalovaly policejní preventivní vazbu. Většina osob byla však do transportů zařazována po předchozím pobytu ve sběrných táborech a u transportů 7. prosince 1942 a 28. ledna 1943 po předchozím pobytu v cikánských táborech.⁵⁶

Transporty asociálních osob se skládaly nejprve jenom z mužů, později z mužů i z žen. Kriminální oddělení policejního ředitelství v Brně zařadilo do těchto transportů 29. dubna 1942 147 mužů (z toho 11 Romů), 20. května 1942 109 mužů (z toho 12 Romů), 16. června 1942 53 mužů a 16 žen (z toho 3 Romové), 13. srpna 1942 44 mužů a 14 žen (z toho 4 Romové a 2 Romky), 7. prosince 1942 60 mužů a 31 žen (všichni z cikánského tábora v Hodoníně), 23. prosince 1942 59 mužů a 5 žen (z toho 6 Romů), 7. dubna 1943 69 mužů a 21 žen (z toho 7 Romů a 1 Romka), 16. září 1943 29 mužů a 3 ženy (Romové nejsou v seznamu vyznačení), 15. prosince 1943 19 mužů a 5 žen (Romové nejsou v seznamu vyznačení), 28. ledna 1944 8 mužů a 3 ženy (k transportu připojeno 31 romských mužů, žen a dětí z cikánského tábora v Hodoníně) a 25. února 1944 21 mužů (z toho 2 Romové).⁵⁷

Jedním z těchto transportovaných Romů byl i Čeněk Daniel, řečený Eman, nar. 15. srpna 1919, který prožil sérii neuvěřitelných příběhů se šťastným koncem. Jako mladistvý byl dvakrát trestán pro krádež a devětkrát pro potulku v dospělém věku. Do koncentračního tábora v Auschwitz 1 byl zavlčen už v prvním transportu brněnských asociálů a dostal vězeňské číslo 33 804. Byl zařazen do pracovního komanda Bunawerke. Podařilo se mu odtud 27. května 1942 uprchnout a vrátit se do protektorátu. Skrýval se v okolí Velké Bíteše, kde byl 18. února 1943 přistížen při krádeži a 23. března 1943 odsouzen krajským trestním soudem v Brně k těžkému devítiměsíčnímu žaláři. Dne 10. dubna 1943 byl předán německému zemskému soudu v Brně, o výsledcích trestního řízení před zvláštním soudem se však nezachoval trestní spis. Z výkonu trestu byl pravděpodobně propuštěn za nařizeného uvolňování Romů z věznic a trestnic a jejich následného transportování do cikánského tábora v Auschwitz II-Birkenau. Při sestavování transportu 21. srpna 1943 se pokusil o nový riskantní útek. Ačkoliv z brněnské dezinfekční stanice uprchl podle četnické relace „pouze ve světlemodrých trenýrkách“, nebyl dopaden a povedlo se mu zmizet. Měnil pak své úkryty v lesnatém okolí Žebětína a tam se dočkal za podpory místních občanů osvobození.⁵⁸

Na rozdíl od tohoto výjimečného případu o dalších osudech transportovaných romských vězňů víme jen tolik, že více než dvě třetiny jich umíralo krátce po příjezdu do osvětimského nebo po přemístění do jiných koncentračních táborů. Např. prvními třemi transporty asociálů z Brna bylo odvečeno celkem 26 Romů, z nichž během čtyř měsíců zemřelo 13 v Osvětimi a dalších 6 v Mauthausenu. První jejich úmrtí z mauthausenského tábora bylo hlášeno 9. července 1942, takže transport z Osvětimi do Mauthausenu, v němž byli i někteří Romové z Moravy, musil být vypraven někdy před tímto datem. Jak byl početný a kolik v něm bylo celkem Romů, o tom chybí jakákoliv evidence. Z celkového počtu 19 moravských Romů, jejichž životy končily tak rychle v prostředí osvětimského a mauthausenského koncentračního tábora, zemřeli 2 do jednoho měsíce,

7 do dvou měsíců, 6 do tří měsíců a 4 do čtyř měsíců po svém nuceném odjezdu z Brna. Za příčinu smrti se v úmrtních hlášeních uváděla nejčastěji srdeční slabost a poruchy krevního oběhu (7 případů) a žaludeční a střevní katar (4 případy), dále pak sešlost věkem, zápal plic, zánět pohrudnice, ochrnutí mozku a zánět ledvin.⁵⁹

Transporty protektorátních asociálů směřovaly od dubna r. 1942 do koncentračního tábora v Auschwitz I a od března r. 1944 do konce války do koncentračních táborů v Buchenwaldu a v Ravensbrücku. Ve druhé fázi těchto deportací byli po uvalení policejní preventivní vazby všichni vězňové shromážděni ve sběrném táboře v Pardubicích a odtud byli průběžně odesíláni do obou uvedených koncentračních táborů. Z takto vypravovaných transportů dovedeme datovat zatím jenom transporty do Buchenwaldu 19. a 26. prosince 1944 a dále 16., 23. a 30. ledna 1945 a transport do Ravensbrücku 15. listopadu 1944. Po odjezdech těchto transportů zůstalo k dodání do německých koncentračních táborů ještě 47 osob v policejní preventivní vazbě (43 mužů a 4 ženy, mezi nimiž byli mj. 4 Romové).⁶⁰

Celkový počet transportů, vypravených z Pardubic do německých koncentračních táborů, zůstává za dosavadního stavu dokumentace nezjistitelný. Podle zápisu o průběhu tzv. domovní komise ze dne 16. června 1947 prošlo pardubickým sběrným táborem za dobu jeho trvání celkem 1591 osob, z nichž bylo 1466 transportováno nejdříve do Osvětimi a pak do Buchenwaldu a Ravensbrücku: „O osudu osob odvečených do koncentračních táborů nemáme přesných zpráv. Známo jest jen tolik, že asi 90 % jich zemřelo.“⁶¹

Stejně nejasnosti panují pak také o počtu transportů, vypravených z celého protektorátního území. Podle zprávy kriminální ústředny v Praze ze dne 24. února 1947 bylo do německých koncentračních táborů transportováno 2618 osob, na které byla uvalena podle vládního nařízení o preventivním potírání zločinnosti policejní vazba. Z uvedeného počtu 1725 asociálů zahynulo a 25 jich zůstalo nezvěstných.⁶² Jak se na těchto číslech podíleli Romové, o tom dochovaná dokumentace mlčí.

Soupis Cikánů, cikánských míšenců a cikánským způsobem kočujících osob

Už 22. června 1942 rozeslalo ministerstvo vnitra na všechny okresní úřady, policejní ředitelství, vládní policejní úřady, kriminální ústřednu v Praze a kriminální oddělení policejního ředitelství v Brně zvláštní oběžník o nutnosti soupisu všech „Cikánů, cikánských míšenců a cikánským způsobem kočujících osob“. Připravovaná akce se zdůvodňovala neúplností a nespolehlivostí dosavadních evidencí, v nichž prý nebyli podchyceni všichni cikánští míšenci ani kotláři, brusiči, podomní obchodníci a další osoby, které neměly vlastní živnost se stálým bydlištěm a kočovaly po cikánsku.⁶³

Brzy nato 10. července 1942 vydal generální velitel neuniformované protektorátní policie výnos o potírání tzv. cikánského zločinu. Tištěný

výnos, který byl shodou okolností prvním oficiálním nařízením nově vytvořené složky ve změněné organizaci protektorátní bezpečnosti, vymezil odpovědnost jednotlivých orgánů v chystané soupisové akci. Jejím řízením na území celého protektorátu byla pověřena kriminální ústředna v Praze, která měla pro tento účel k dispozici veškeré protektorátní četnictvo a policii. Okresní úřadům bylo nařizováno úředně zveřejnit dobu konání soupisu, stejně jako všechna další opatření, která s jeho uskutečněním souvisela. Starostové obcí měli pak pořádat seznamy příslušných osob a pomocí lesního a polního strážního personálu dát předvádět tyto osoby na četnické stanice a policejní úřady.⁶⁴

Při přípravách soupisové akce došlo na mnoha místech k nepřístupnostem. Některé četnické stanice totiž vykazovaly usedlé romské obyvatelstvo ze svých obvodů a dopravovaly je do jeho domovských obcí. V řadě případů obdrželi majitelé kočovných živností kategorická sdělení, že jim budou odebrány živnostenské listy a oni sami budou prý odesláni do táborů nuceného soustředění. V obvodech několika četnických stanic byly pak živnostenské listy Romům skutečně odňaty a jejich držitelům bylo zakázáno provozovat živnost. Generální velitel neuniformované protektorátní policie musil proto všechny bezpečnostní orgány upozornit na předčasnost a nepřijatelnost takového postupu.⁶⁵

„Tag der Erfassung der Zigeuner“ stanovila pražská kriminální ústředna na 2. srpna 1942. Okresní úřady proto zvláštními vyhláškami zakázaly všem „Cikánům, cikánským míšencům a osobám kočujícím po cikánsku“, aby v době od 1. do 3. srpna 1942 podle čl. 3, odst. 1 zákona č. 117/1927 Sbn. opouštěli místa svého pobytu. Současně se těmto osobám nařizovalo, aby se spolu se svými rodinnými příslušníky dostavily k soupisu na příslušné četnické stanice a policejní úřady.⁶⁶

Při soupisu vypracovávaly bezpečnostní orgány dvojmo vyplněné dotazníky o každé rodině, daktyloskopické karty říšského a protektorátního vzoru o každé osobě starší 6 let, fotografie všech osob starších 16 let, případně protokoly o udělených výstrahách nebo záznamy o odnětí osobních dokladů. Obsáhlá dokumentace byla po přezkoušení a doplňování předkládána v Čechách přímo kriminální ústředně v Praze, na Moravě pak kriminálnímu oddělení policejního ředitelství v Brně.⁶⁷

Zda šlo podle tehdejší terminologie o Cikány, cikánské míšence nebo o osoby, které svým vzhledem, mravy a zvyky se nelišily od cikánského obyvatelstva a potulovaly se po cikánském způsobu, o tom předběžně rozhodovaly četnické stanice nebo oddělení kriminální policie. Konečné posouzení evidovaných osob se provádělo postupně, takže do konce prvního čtvrtletí r. 1943 podchytily bezpečnostní orgány celkem 5830 Cikánů a cikánských míšenců, 5108 cikánským způsobem kočujících osob a 948 osob, které podléhaly soupisu, ale žily na volné noze nebo se nacházely v soudní vazbě, ve výkonu trestů, v nemocnicích ap. Zatím co první skupina o počtu 5830 osob byla zřetelně cikánského původu, pak ve druhé skupině bylo podchyceno jenom 266 Cikánů a cikánských míšenců, kdežto ostatních 4842 osob patřilo podle tehdejšího označení k tzv. bílým Cikánům. Tímto zjištěním se počet podchycených Cikánů a cikánských míšenců zvýší z 5830 na 6096 osob. Cikány a cikánské míšence musíme ko-

nečně předpokládat i ve třetí skupině, v níž bylo evidováno 948 osob. Za tohoto předpokladu se množství podchycených Cikánů a cikánských míšenců ještě dále poněkud zvýší, ne ovšem tak, aby příliš přesáhlo počet 6500 osob.⁶⁸

Cikánům a cikánským míšencům, kteří neměli vlastní živnost se stálým bydlištěm a stanovištěm, byly při soupisu odňaty jejich kočovnické živnostenské listy a kočovnické listy, vydané na podkladě § 5 zákona č. 117/1927 Sbnz. a dosud neodebrané. Svůj postup zdůvodňovaly bezpečnostní orgány tím, že všichni tito živnostníci poskytovali obyvatelstvu jenom nehodnotné a poptávku nekryjící výrobky, které prodávali za přemrštěnou cenu. Navíc prý přitom páchali i trestnou činností, která jim byla v důsledku stálých změn působíště jenom těžko prokazatelná. Celkem odňaly četnické stanice a policejní úřady Cikánům a cikánským míšencům 417 kočovnických živnostenských listů a kočovnických listů a ty pak odeslaly okresním úřadům, v jejichž obvodu se držitelé listů podrobili soupisu.⁶⁹ Pro rasového motivaci tohoto opatření bylo příznačné, že osobám tzv. necikánského původu, zvláště majitelům zábavných podniků, zůstaly kočovnické listy ponechány.

Cikáni a cikánští míšenci, kteří měli stálou a produktivní práci, zůstali na svobodě. Bylo jim však protokolárně oznámeno, že na ně bude ihned uvalena policejní preventivní vazba, pokud by přestali pracovat nebo projeví nechuf k práci. Stejně měli být trestáni, kdyby bez povolení bezpečnostních orgánů opustili místo svého pobytu, nebo se nepostarali, aby jejich rodinní příslušníci vedli spořádaný život a dbali nařízení svých zaměstnavatelů.

Počet osob, kterým byla udělena protokolární výstraha, dochovaná dokumentace neumožňuje přesně určit. Podle způsobu, jakým byla těmto osobám prováděna výměna jejich osobních dokladů, lze však soudit, že se tento počet rapidně snižoval. Na základě oběžníku generálního velitele neuniformované protektorátní policie z 10. října 1942 měla být pro všechny Cikány, cikánské míšence a osoby potulující se po cikánském způsobu starší 14 let jediným osobním průkazem cikánská legitimace, která se měla vystavovat nejenom někdejšími kočovnými, ale také usedlými Romům. Podle oběžníku téhož velitele z 20. dubna 1944 prováděla se výměna osobních průkazů z „rasově-biologického hlediska“.⁷⁰

Naproti tomu Cikáni a cikánští míšenci v policejní preventivní vazbě nebo s předpoklady pro její uvalení, podobně jako Cikáni a cikánští míšenci bez zaměstnání, měli být dodáni i se svými rodinnými příslušníky do cikánských táborů.

Soupis z 2. srpna 1942 evidoval tedy všechny Romy v protektorátě a otevřeně je izoloval od ostatní společnosti. Podstatná část podchycených osob byla ponechána prozatím na svobodě za tichých příprav k jejich pozdější deportaci do Osvětimi, zatím co menší část byla podřízena vojensko-policejnímu režimu v prostředí protektorátních cikánských táborů.

Úvahy o soustředění a izolaci v táborech

Úvahy o nucené koncentraci Romů začaly zaměstnávat českou i okupační správu poměrně záhy, zachovaná dokumentace však brání přesně určit jejich genezi. Iniciativa v této věci patřila bezesporu R. Beranovi, který se obrátil už 6. února 1939 osobními dopisy na ministry národní obrany a veřejných prací a požádal je, aby věnovali pozornost zřízení pracovních táborů pro členy romských rodin a kočovných společností.⁷¹ Příprava návrhů však byla po příchodu nacistických okupantů dočasně přerušena a obnovena až po získání zkušeností z táborové koncentrace Romů v říši.

První cikánské tábory byly zřízeny v Burgenlandu, kde se stal pověstným místem koncentrace tamních Romů a pak i jejich rodinných příslušníků tábor v Lackenbachu. Později byly otevřeny podobné cikánské tábory také ve Východním Prusku, kde patřil k nejznámějším tábor v Královci.

V protektorátě se zpočátku uplatňovala tendence uskutečnit soustředění a izolaci Romů v rámci celkové rasové politiky, tj. v souvislosti s tzv. řešením židovské otázky. Na poradě nejvyšších činitelů okupační moci, konané 10. října 1941 u R. Heydricha, padlo např. rozhodnutí o zřízení terezínského ghetta a současně byl podán návrh na evakuaci protektorátních Romů do Rigy, kde pro ně měl být vybudován tábor podobný sachsenhausenskému koncentračnímu táboru.⁷²

Od počátku r. 1942 nabývaly debaty o koncentraci romských rodin do zvláštních táborů stále konkrétnější podoby. Není vyloučeno, že podnítily mj. i inspekční činnost v dosavadních kárných pracovních táborech, která neměla přinést jenom poznatky o táborovém provozu: „Mimo obvyklou revizi zásob, postupu práce, záznamů, pořádku atd. je třeba s ředitelstvím tábora projednat i a na místě samém posouditi přeměnu tábora v tábor koncentrační.“⁷³

Přípravné práce na zřízení cikánských táborů vstoupily do závěrečného stadia 24. června 1942, kdy vydalo ministerstvo vnitra výnos o této nové formě nuceného soustředění Romů. S platností od 1. srpna 1942 byly zřízeny cikánské tábory, jejichž účelem bylo podle slov ministerského výnosu vyloučit „Cikány, cikánské míšence a osoby potulující se po cikánském způsobu“ ze společnosti a vychovat je k práci, pořádku a kázní. Proto měli být dodáni do cikánských táborů se svými ženami a dětmi všichni muži, kteří nebyli v pevné a užitečné práci nebo u nichž byly předpoklady pro uvalení preventivní policejní vazby.⁷⁴

Cikánské tábory vznikly přeměnou z dosavadních kárných pracovních táborů, resp. sběrných táborů v Letech a v Hodoníně.

Podle domovního řádu se vězňové po příchodu do tábora podrobili lékařské prohlídce a byli ostříhání tak, že muži a zahmyzené ženy s dětmi byli zbaveni vlasů úplně a ostatní ženy děti byly ostříhány zcela nakrátko. Teprve pak dostali muži značně opotřebovaný táborový oděv, kdežto ženám a dětem bylo ponecháno jejich civilní oblečení. Mužské civilní šaty byly uloženy do skladiště, kde se také shromažďovaly přebytečné věci všech vězňů. Bez cenné předměty se přitom většinou ničily, zatím co peníze a cennosti se odevzdávaly do úschovy a byly z nich kryty nejrůz-

nější výdaje (vlastní výdaje vězňů, výdaje způsobené poškozením táborového zařízení ap.).

Po lékařské prohlídce a ošacení rozdělili vězně do 3 skupin: jednu tvořili muži a chlapci starší 14 let, druhou ženy a dívky starší 12 let a třetí děti, tj. chlapci do 14 a děvčata do 12 let. Každá z těchto skupin měla být ubytována odděleně.

V jednotlivých barácích byli dohlížitelé, kteří podléhali tzv. starším tábora. Tito vězeňští funkcionáři (1 muž a 1 žena) byli „odpovědni za přísnou kázeň, pořádek, řádný a přesný výkon práce, budíček i večerku, za čistotu ubytoven atd.“⁷⁵ Tzv. starší tábora obstarávali také styk vězňů vedením cikánského tábora.

Táborové vedení bylo svěřeno veliteli, jehož úkolem bylo řídit provoz tábora, provádět přehlídku vnějších i vnitřních prací a kontrolovat výkon služeb a stráží. Zástupce velitele se staral o hospodářské záležitosti tábora, vedoucí kanceláře řídil služby a účetní měl vedle administrativních úkolů i zvláštní povinnost dovážet hotová jídla na vzdálenější pracoviště. Kromě těchto úředníků patřili k vedení tábora pracovní vedoucí a konečně i dozorcí strážní.

Podle domovního řádu neměli vězni „dispozičního práva nakládati jak se svou osobou, tak i se svým majetkem“. Byli podřízeni veliteli tábora a ostatním orgánům táborového vedení. Musili proto rychle plnit všechny uložené rozkazy. Vůči nadřízeným byli povinni chovat se ukázněně, při pozdravu musili smeknout čepici a stát v pozoru, při oslovování titulovali nadřízené slovem „pane“ s označením hodnosti.

Uvnitř tábora byly zapovězeny všechny hry, zejména karetní a hazardní hry všeho druhu nebo hry o peníze. Podobně se zakazovalo vězňům rozdělávat oheň nebo jinak nebezpečně zacházet s ohněm; kouření bylo dovoleno jenom na místě k tomu určeném.

Domovní řád dále zakazoval jakýkoliv styk s vnějším prostředím. Především věžňové nesměli zapřádat rozhovor s jinými osobami mimo tábor, dále jim bylo zapovězeno přijímat nebo odesílat korespondenci a jiné poštovní zásilky a konečně se zásadně zakazovaly návštěvy.

Denní režim začínal v táboře v 5.00 hod. ráno budíčkem, po němž musili všichni dospělí vstát z pryčů, ustlat je, umýt se v umývárně a očistit obuv; děti mohly spát o hodinu déle.

Snídaně se vydávala pro každý barák zvlášť. Jídlonosiči přinesli z kuchyně chléb a kávu nebo polévku a za přítomnosti starších tábora rozdali jídlo vězňům. Kromě jídlonosičů a vězňů pomáhajících při kuchyňských pracích byl vstup do táborové kuchyně každému jinému vězni zakázán.

Na dané znamení musili pak všichni věžňové nastoupit do práce. Muži a ženy nastupovali odděleně, chlapci a děvčata o hodinu později. Při těchto nástupech nesměli věžňové mluvit, jíst nebo kouřit. Stáli na vykázaném místě v pozoru a po hlášení o zdravotním stavu měli v tichosti a pořádku odejít na přikázaná pracoviště.

Denní pracovní doba trvala nejméně 10 hodin a byla přerušena jen polední přestávkou, během níž se vydával oběd buď přímo na pracovištích, nebo v táboře. Po návratu z práce dostávali věžňové večeři podobným způsobem jako snídaní.

Pro pobyt na volném vzduchu měli vězňové zvláštní vyhrazené místo v táboře. Jinde se zdržovat nesměli. Podobně měli zakázáno přecházet z jedné místnosti do druhé a v barácích si nesměli ve dne lehnout, nahlas se bavit nebo jinak narušovat pořádek.

Večerka byla stanovena pro všechny vězně na 20.00 hod. večer. Po ní mělo být v táboře naprosté ticho. Opuštění baráků bylo trestné (tělesnou potřebu vykonávali vězňové přímo v barácích do nádob k tomu určených). Kdo by byl po večerce dopaden mimo barák a na první výzvu se nezastavil, mohl být zastřelen; totéž platilo i při pokusu o útěk nebo při útěku.

Za přestupky proti ustanovením domovního řádu a za trestné činy, které nepodléhaly pravomoci říšských nebo protektorátních soudů, byli vězňové disciplinárně trestáni buď velitelem tábora, nebo jinými nadřízenými.

Disciplinárními tresty mohlo být zvýšení pracovních úkolů, vězení po práci do 30 dnů, vězení po práci s postem do 21 dnů, prostá samovazba do 21 dnů, zostřená samovazba do 21 dnů, spoutání na dobu podle výše přestupku a konečné zastřelení v případě neuposlechnutí rozkazu, odporu, pokusu o útěk nebo útěku.

Platnost domovního řádu trvala až do zveřejnění táborového řádu pro cikánské tábory, který vydal v podobě tištěného výnosu 30. září 1942 generální velitel neuniformované protektorátní policie jako jeden z prostředků potírání tzv. cikánského zlořádu.⁷⁶

Táborový řád vycházel z obdobných zásad jako dřívější řád domovní. Jeho ustanovení však byla formulována mnohem přísněji a rozšířena o řadu nových doplňků, vzešlých ze zkušeností z provozu v cikánských táborech v říši.

Při ubytování stanovil táborový řád jednotnou hranici věkové struktury na 14. rok, podle níž se vězňové rozdělovali do skupin mužů, žen a dětí. Umožňoval přitom i ubytování vězňů mimo tábor, jestliže byla jejich pracoviště vzdálena více než 6 km. Ženy určené k vnějším pracím neměly nosit civilní oděv; měly dostat pracovní kalhoty z táborových zásob podobně jako muži.

Pro vězeňské funkcionáře, kteří odpovídali za pořádek, kázeň a čistotu, měl táborový řád nejenom nové označení, ale i nové funkce. K velitelům baráků a k velitelům světnic, kteří zodpovídali původním starším tábora a dohlížitelům, přibyli velitelé pracovních skupin, kteří se starali o disciplínu v přidělených pracovních skupinách, a dále dozorkyně nad dětmi, které opatrovaly děti v táboře.

Mezi zákazy se v novém řádu počítalo i se zákazem romštiny, jíž měla nahradit němčina. Nově bylo upraveno také spojení tábora s vnějším světem. Styk s cizími osobami mohli vězňové navázat jen po předchozím povolení, které poskytoval velitel tábora. Podobně mohli vězňové jen se souhlasem velitele tábora napsat nejvýše dva dopisy měsíčně a přijmout dva dopisy nebo jeden balík do 3 kg. Korespondence i balíkové zásilky byly cenzurovány a prohlíženy v kanceláři tábora a závadné dopisy byly zničeny. Opuštění tábora a návštěvy vězňů byly zásadně zakázány a výjimky mohl povolit velitel tábora jen ve zvlášť naléhavých případech.

Dílčí změny přinesl táborový řád i v denním režimu, kde byl od 1. října

přesunut budíček z 5.00 hod. na 6.00 hod. a o hodinu déle mohly spát jenom děti do 10 let.

Nejpřísněji byla v novém řádu formulována trestní ustanovení. Trestné činy, spáchané před příchodem do cikánského tábora, spadaly pod pravomoc říšských a protektorátních soudů. Naproti tomu činy, stíhatelné řádným soudem a spáchané po příchodu do tábora, byly předávány k rozhodnutí kriminální ústředně v Praze a ta učinila potřebná opatření, jimiž bylo zpravidla zařazení provinilce do transportu asociálů do koncentračního tábora v Auschwitz I.

Provinění proti táborovému řádu byla pak trestána buď opatřeními přímo v táboře (osobní důtka, vynětí z různých výhod, přidělení k těžkým a nepřijemným pracem, vězení), nebo uložením policejního dohledu (při útěku a dopadení, při pokusu o útěk, při napomáhání k útěku, při rušení klidu, při svádění druhých k porušování povinností ap.).

Z provedeného rozboru domovních a táborových řádů vyplývá, že cikánské tábory se staly jednou z násilných forem, kterých použil okupační režim k vyřazení části protektorátních Romů ze společnosti. Poněvadž uvěznění Romů a jejich rodinných příslušníků bylo provedeno na časově neomezenou dobu, lze toto opatření klasifikovat jako východisko k pozdějšímu jejich vyhubení. Tuto klasifikaci plně potvrdil provoz cikánských táborů, ukončený deportací jejich vězňů do cikánského tábora v Auschwitz II-Birkenau.

Cikánský tábor v Letech

Cikánský tábor vznikl na místě bývalého kárného pracovního tábora, resp. sběrného tábora, v němž mohlo být ubytováno, jak víme odjinud, v létě 240 osob a v zimě 80 osob. V souvislosti s připravovanou přeměnou na cikánský tábor byla provedena v letních měsících malá přístavba baráků, takže kriminální ústředně v Praze bylo podáno 12. června 1942 následující hlášení: „Podle nynějších možností lze v tomto táboře ubytovat 300 dospělých osob.“⁷⁷ Dílčí úpravy se prováděly i ve vnitřním zařízení, kde bylo nutno postavit separátní umývárny pro muže a ženy a přístavět skladiště pro civilní oděvy.

Stavební práce vykonávali dosavadní příslušníci sběrného tábora, kteří pak byli 31. července 1942 propuštěni na svobodu, popřípadě odtransportováni do donucovací pracovny v Praze-Ruzyni a odtud do koncentračního tábora v Auschwitz I. V noci z 31. července na 1. srpna 1942 zůstalo v Letech jenom 19 Romů, kteří se tak stali prvními vězni cikánského tábora.⁷⁸

Od 2. srpna 1942 začaly proudit do cikánského tábora pod dohledem četnických stanic nebo kriminálních oddělení vládních policejních úřadů kolony jednotlivců, rodin i rodů z celých Čech. Vězňové přicházeli pěšky nebo přijížděli v kočovných vozech, ze vzdálenějších oblastí je dopravovali po železnici a v nákladních autech. Tímto způsobem bylo během měsíce srpna r. 1942 dodáno veliteli tábora čtyřikrát více mužů, žen a dětí, než kolik mohl umístit. Nejnaléhavějším problémem se tak stalo ubyto-

vání příchozích vězňů. Proto bylo zapotřebí barákové stavby znovu rozšířit a přizpůsobit naprosto neočekávanému přívalu romských rodin.

Po urychlených stavebních úpravách získal tábor definitivní podobu. Jeho základem zůstaly barákové stavby bývalého sběrného tábora, k nimž byly postupně přistavěny 3 nové velké dřevěné baráky. Přistavbou a dílčími vnitřními úpravami se zdvojnásobila ubytovací kapacita tábora, který tak mohl pojmut místo dosavadních 300 až 600 vězňů.⁷⁹

Převážná většina vězňů byla dodána bezprostředně po otevření tábora. Tento počet byl značně labilní a měnil se ze dne na den jak novými přírůstkami, tak zejména v dalších měsících úbytky vězňů. Nových vězňů přicházelo do tábora poměrně málo a stejně tak málo se rodilo uvězněným matkám dětí. Naproti tomu více vězňů bylo z tábora propuštěno nebo uprchlo, značná část vězňů v táboře zemřela a nejvíce vězňů bylo odesláno do donucovacích pracoven nebo transportováno do koncentračního tábora v Auschwitz I a v závěru pak do cikánského tábora v Auschwitz II-Birkenau.

Všechny tyto okolnosti způsobovaly, že počet uvězněných mužů, žen dětí a tím také celkový počet vězňů v táboře procházel neustálým vývojem, který měl ve všech vězeňských kategoriích i vcelku stále sestupnou tendenci. Vysvitne to nejlépe z tabulky, sestavené podle pravidelných hlášení velitele cikánského tábora nadřízeným orgánům.

Tab. 2. Počet a struktura vězňů cikánského tábora v Letech (srpen 1942—duben 1943)

Kategorie	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	III	IV
Muži	258	246	248	247	225	143	187	151	150
Ženy	295	281	280	273	140	114	171	151	150
Děti do 2 let	} 561	} 543	} 536	} 527	62	62	11	13	14
Děti od 2—6 let					230	190	97	87	86
Děti od 6—14 let					309	295	248	243	238
Celkem	1114	1070	1064	1047	936	772	694	645	638

Má-li být náš obraz úplný, musíme se pokusit alespoň zčásti porozumět mluvě těchto čísel a vysvětlit příčiny jejich trvale klesajících hodnot.

V době od 2.—31. srpna 1942 bylo dodáno do tábora k 19 původním obyvatelům sběrného tábora 1093 vězňů, z nichž 64 ještě v průběhu srpnových dnů z tábora odešlo. Koncem měsíce zůstalo v táboře asi 245 mužů, 312 žen a 591 dětí; z dětí se narodily 2 přímo v táboře, 30 se narodilo roku 1942, 44 r. 1941, 53 r. 1940, 45 r. 1939, 40 r. 1938 a 40 r. 1937. Evidence tohoto období obsahovala mnoho doplňků, změn a škrtnů, což svědčí o živelném až chaotickém řízení tábora a vysvětluje i rozpory, které se v této době vyskytují v hlášeních o počtu vězňů.⁸⁰

V dalších měsících byly už přírůstky vězňů nepoměrně nižší. V září přišli 24, v říjnu 11, v listopadu 23, v prosinci 16 a v lednu 2 noví vězňové. Nově dodanými vězni byli většinou řemeslníci, které si vyžádalo vedení tábora pro táborové dílny. Vedle těchto přírůstků se vraceli do tábora také někteří dopadení uprchlíci (v září 1, v říjnu 7, v listopadu 3, v prosinci 3, v únoru 6 a v březnu 1) a vězňové z nemocnic (v září 2, v říjnu 9,

v listopadu 11 a v prosinci 5), nebo od soudů (v říjnu 4, v listopadu 2 a v prosinci 3).⁸¹

V krutých táborových podmínkách přicházely na svět romské děti. Ke dvěma dětem, narozeným bezprostředně po příchodu matek do tábora v srpnu r. 1942, přibylo několik narozených dětí v dalších měsících: 3 v září, 7 v říjnu, 4 v listopadu, 5 v prosinci, 2 v lednu, 3 v únoru, 3 v březnu a 1 v dubnu.⁸²

Vcelku tedy prošlo táborem přibližně 1272 vězňů a uvězněným ženám se tu narodilo 30 dětí. Všichni tito vězňové nebyli internováni stejně dlouho a někteří z nich se po určité době dostali na svobodu.

Legálně opustilo tábor jen několik málo rodin a jednotlivců, kteří byli propuštěni s vědomím generálního velitele neuniformované protektorátní policie a kriminální ústředny v Praze. Nejdříve se dostala na svobodu dvaatřicetiletá rodina Šlehoferova (1. srpna 1942), po ní bylo propuštěno ještě dalších 33 vězňů v srpnu, 27 v září, 2 v říjnu, 7 v prosinci, 13 v lednu a 14 v březnu.⁸³

Propouštěcí výnosy důvod propuštění neuváděly, přesto však mezi vězni začala kolovat zpráva, která vyvolala mnoho napětí a neklidu. Velitel tábora sděloval její obsah nadřazeným orgánům těmito slovy: „Kdo chce odejít z cikánského tábora, musí zaplatit různým pánům asi 20 000 K. S penězi lze dosáhnout všeho, bez zaplacení však nikdo neodejde.“⁸⁴ Pověst rozšířila po svém propuštění K. Fröhlichová a později v dopise vězňům i S. Hlaváček, který byl za to potrestán s celou svou pětičlennou rodinou dvoudenním vězením.

Jakkoliv byla tato zpráva nepravdivá, přesto dává nahlédnout do hlubokého zoufalství, v němž se nalézaly po příchodu do tábora všechny romské rodiny. Vězňové byli zřejmě ochotni uvěřit čemukoliv, oč by opřeli svou naději na osvobození.

Podnět jim k tomu dávala touha po svobodě, stejně jako těžké pracovní poměry, hlad a stoupající nemocnost. Nechyběly však ani zvláštní motivy, vyplývající z nejistoty o osud rozdělených příslušníků rodin. Když byl např. vypravován z Letů první transport do koncentračního tábora v Auschwitz I, uprchlo z pracovní skupiny ve Zboníně 5 vězňů. O příčině jejich útěku podal dozorčí následující hlášení: „Důvodem útěku je to, že se dotyční nějakým způsobem dověděli, že jejich ženy budou z tábora v Letech odtransportovány.“⁸⁵

Podmínky k útěkům byly příznivější na pracovištích mimo tábor, než v samotném táboře. Pracovní skupiny se nasazovaly zpravidla na lesní nebo polní práce a střežily je podle počtu vězňů 1 nebo nanejvýš 2 dozorčí orgány. Dozor však byl zvláště při lesních pracích neobyčejně ztížen, takže uprchlíkům se tu naskýtal značné možnosti. Naproti tomu útky z tábora byly poměrně obtížnější: barákové stavby obepínal vysoký plot a hlídali je strážníci, kteří měli k dispozici nejenom střelné zbraně a policejní obušky, ale i služební psy. Stav strážního personálu v táboře, podobně jako jeho vybavení se přitom neustále zdokonalovaly. Personál se např. rozrostl z 25 mužů k 1. listopadu 1942 na 54 mužů k 1. dubnu 1943. Strážníci používali při výkonu své služby po otevření tábora 3 služebních psů, v předvečer likvidace tábora však už 7 psů.⁸⁶

Prvními uprchlíky byli chlapi Ladislav Stockinger a Josef Vrba, kteří utekli už 15. srpna 1942. Po čtrnácti dnech byli však dopadeni a vráceni do tábora. Touha po svobodě byla u J. Vrby tak silná, že 24. září útěk opakoval, 13. října byl však po opětném dopadení znovu vrácen do tábora.

Útěky uskutečňovali jednotlivci i celé skupiny. Mezi individuálními uprchlíky byla více než polovina mužů. Nescházely však ani případy, kdy z tábora prchaly i matky s malými dětmi a někdy dokonce celé rodiny.

K prvnímu z takových případů došlo 14. září 1942, kdy tábor opustily Marie Blumová s jednoročním synem Alfonsem a Alžběta Bernhardová se třemi syny — osmiletým Karlem Petrem, šestiletým Alfrédem a tříletým Josefem. Oba útěky se zdařily. Naproti tomu za útekem Cecilie Reichmannové se skrývá kus rodinné tragédie. Tato vězeňkyně uprchla 12. listopadu 1942 s tříletým Josefem Růžičkou a dvouletou Annou Růžičkovou, sama byla dopadena, děti však zůstaly na svobodě.

Rovněž 12. listopadu 1942 se podařilo uprchnout celé rodině Ignáce Klimta, který tábor opustil spolu s manželkou Gabrielou a třemi dětmi. Není vyloučeno, že rodina se ujala i obou malých dětí, s nimiž téhož dne uprchla C. Reichmannová.⁸⁷

Ze všech 103 útěků vězňů, k nimž došlo v době od otevření do likvidace tábora, skončilo však 55 neúspěchem. Dopadení vraceli se zpět do tábora, odkud je velitel předával kriminální ústředně v Praze (ta je pak zařazovala do protektorátních sběrných táborů nebo do transportů do koncentračního tábora v Auschwitz I).⁸⁸

Tab. 3. Útěky vězňů z cikánského tábora v Letech (srpen 1942—duben 1943)

Měsíc	Útěky		Uprchlíci			Místo útěků	
	Celkem	Úspěšné	Muži	Ženy	Děti	Tábor	Pracoviště
Srpen	18	9	10	—	8	18	—
Září	16	11	6	3	7	12	4
Říjen	14	3	11	3	—	10	4
Listopad	27	16	12	9	6	21	6
Prosinec	11	2	9	2	—	2	9
Leden	6	3	3	3	—	5	1
Únor	7	—	4	2	1	4	3
Březen	3	3	3	—	—	3	—
Duben	1	1	1	—	—	—	1

Z celkového počtu vězňů se tedy dostala na svobodu legální či nelegální cestou jen malá část.⁸⁹ Převážná většina v táboře zůstala a prožila v něm několikaměsíční martyrium.

Jedním z účelů nuceného táborového soustředění Romů měla být jejich převýchova k práci. Domovní řád proto každému vězni nařizoval pracovat a nikoho od této povinnosti neosvobozoval: „Proto budou pracovat jak muži, tak i ženy. Děti budou pracovat podle jejich sil a schopností.“⁹⁰ Táborový řád pak k tomuto nařízení dále doporučoval rozdělit vězně do několika pracovních skupin. Mužské pracovní skupiny se nasazovaly většinou na vnější práce, uvnitř tábora se mužů používalo pro řemeslné do-

vednosti v dílnách nebo k těžkým domácím pracím. Ženské pracovní skupiny pracovaly rovněž mimo tábor, převážně se však ženy přidělovaly do dílen, k čištění tábora, k praní prádla, k pomoci v táborové kuchyni a k dozoru nad dětmi nebo k péči o nemocné. Pracovních skupin dětí ve věku od 10—14 let se používalo ke stejným pracím jako ženských pracovních skupin uvnitř tábora. Drobnými pracemi se měly konečně zaměstnávat i děti mladší 10 let.⁹¹

Denní pracovní doba trvala v létě nejméně 10 hodin a v zimě nejméně 8 hodin. Pracovní skupiny nasazené mimo tábor však pracovaly obvykle déle, poněvadž u nich odpadlo chození z tábora na pracoviště a návrat zpět. Pracovní doba se dále prodlužovala při neplnění pracovních úkolů: „V případě, že se nesplní určitý pracovní program v normální pracovní době, musí vězňové pracovat dostatečně dlouho bez zaplacení mzdy.“⁹²

Za vykonanou práci dostávali vězňové podle příslušných mzdových sazeb tarifní mzdy, které velitel tábora do 14 dnů po vyúčtování odváděl ministerstvu vnitra. V r. 1942 bylo takto poukázáno 505 047 K.⁹³

Dosažené výdělky sloužily k dalšímu ujařmování vězňů, protože protektorátní správa jich používala ke krytí nákladů spojených s provozem tábora. Do těchto nákladů se zahrnovaly mzdy a náhrada služebních útrat táborového vedení, administrativního a dozorcího personálu, výdaje na dopravu vězňů, dopravní prostředky a služební psy, ale i výdaje na stravování, oděvy a výstroj, světlo a otop, léčení ad.⁹⁴

Stravu dostávali vězňové v podobě snídaně, oběda a večeře pouze v takovém množství, které zajišťovalo nejnужnější pracovní sílu a udržení organismu. Dávky potravin určoval generální velitel neuniformované protektorátní policie a jejich překročení bylo nepřijatelné. Toto nařízení bylo však jen formální, neboť k jeho porušování docházelo spíše v opačném směru.

V pracovních skupinách se určovalo pro denní spotřebu jednoho muže 97 g masa, 21 g krup, nudlí, krupice nebo rýže, 17 g mouky, 290 g brambor, 65 g kyselého zelí, 12 g kávové náhražky, 5 g cibule, 21 g cukru, 30 g soli, 14 g sádla, 21 g umělého tuku, 536 g chleba, 0,006 l octa, 5 g koření, 3 g kvasnic, 0,08 l mléka a 1 g marmelády.⁹⁵ Uvedená jídelní norma pochází ze 16. srpna 1942 a vztahovala se pouze na vězně, kteří pracovali mimo tábor a měli nárok na přídatkové potravinové lístky. U ostatních vězňů byla hodnota dávkovaných potravin podstatně nižší.

Potravinové dávky se ovšem musily přizpůsobovat stále omezovaným možnostem válečného zásobování, které byly pro mnohé ze stanovených potravin jen teoretické. Proto navázal velitel tábora na zkušenosti z řízení dřívějšího kárného pracovního tábora a sběrného tábora, kdy využíval určité finanční samostatnosti a nahrazoval nedostávající se potraviny alespoň zčásti formou nákupů u místních rolníků.⁹⁶

Hodnota denních dávkovaných potravin na jednoho vězně byla však neustále hladovější. Od srpna r. 1942 do ledna r. 1943 se postupně snížila ze 7 K na 4 K, v únoru r. 1943 se pohybovala kolem 4,50 K a v březnu a v dubnu r. 1943 kolem 5 K.⁹⁷ Mírné zvýšení hodnoty dávkovaných potravin v únoru až v dubnu r. 1943, vyvolané katastrofálním zdravotním stavem vězňů, nestačilo ovšem zdaleka vyrovnat prudký pokles kupní

síly protektorátní koruny. Za těchto okolností se reálná hodnota dávkovaných potravin snižovala i v tomto období.

Podle směrnic pro hospodářskou službu v táborech mělo se vězňů používat ke stavbám silnic, železnic a vodovodů, k pracím v kamenolomech, k výpomoci v zemědělství a lesním hospodářství ap. Pro tábor v Letech připadaly v úvahu z těchto navrhovaných úkolů silniční práce, pomoc při žních a sklizni brambor a práce v lesích.

V silničních pracích pokračovali vězňové na stavbě, s níž se začalo už v kárném pracovním táboře. Pro podnik Protektorátní stavby silnic pracovali na dálnici Plzeň — Mor. Ostrava a to mezi Lety a Starým Sedlem na úseku 48,437—56,000 km. Stavba trvala od srpna do prosince r. 1942.⁹⁸

Vysokou poptávku po vězňích vyvolal i nedostatek pracovních sil v zemědělství. Romští muži, ženy a mládež pomáhali proto u rolníků nejenom v Letech, ale i v okolních Nevěžích, Šerkově a Zalužanech, zatím co celé pracovní skupiny byly posílány na velkostatky v Boudách, Cerhonicích, Drahonicích, Drhovlích, Hradištském Újezdu, Kbelnicích, Mírči, Miroticích, Netonicích, Orlíku n. Vlt., Zalužanech a ve Zlivicích. Práce vězňů v zemědělství byla příležitostná a rolníci i velkostatkáři ji využívali při sklizni obilí a brambor. Trvalejší charakter měla jenom práce pracovních skupin na velkostatech v Boudách, Drahonicích, Drhovlích a Hradištském Újezdu a byla ukončena teprve v prosinci r. 1942 ze stejných důvodů jako práce silniční.⁹⁹

Nejpodrobněji jsme zatím informováni o práci vězňů v lesním hospodářství, které požadovalo daleko větší počet pracovních sil, než jakými tábor vůbec disponoval. Velitel tábora nemohl vyhovět žádostem, které mu např. v říjnu a v listopadu r. 1942 adresovali velkoobchodníci dřívím A. Jetonický z Prahy, J. Jirouš z Hor. Ostrovce, V. Polata z Blatné ap. Požadavek posledně jmenovaného komisionáře byl zamítnut, ač se současně spojoval s nabídkou: „Zdali byste si přál nějaké víno, mohl bych vám něco přivést, neb kouření, neb sám nekouřím, tak snad bych mohl vám něco dodatí.“¹⁰⁰

Proti těmto a zřejmě i dalším lákavým nabídkám by velitel tábora jistě nic nenamítal, pokud by jim mohl vyhovět. Ukazovalo se totiž, že pro těžkou práci v lesích se nedalo s ženami příliš počítat. Je sice pravda, že z tábora byly vysílány i ženské pracovní skupiny na vynášení dříví (např. ve Vrábsku pracovalo od 19. října 1942 celkem 30 žen a v Chlumu od 21. října 1942 20 žen).¹⁰¹ Tyto ženy však pracovaly v lesích jen po dobu asi deseti dnů.

Dlouhodobě a ke zpracovávání polomů se mohlo používat jen mužských pracovních skupin, které byly dislokovány mimo tábor. Takové oddělené a samostatně pracující skupiny vězňů byly např. přiděleny velkoobchodníkům dřívím J. Klapkovi (30 vězňů) a V. Pachovi (20 vězňů) na práce v Nevěžicích, podnikatelce L. Sukané (20 vězňů) na práce v Oslově a velkoobchodníkovi uhlím A. Vondruškovi (50 vězňů) na práce ve Zboníně.¹⁰² Torzovitě zachovaná hlášení dávají nahlédnout do bídných pracovních a životních poměrů vězňů umístěných v Oslově a Zboníně.

V Oslově zpracovávali vězňové polomy a vynášeli dříví 9 hodin denně, později byla jejich pracovní doba zkracována na 8,5 a nakonec na 8 hodin

denně. Měli pouze lehké pracovní oděvy a výstroj, která byla zcela opotřebovaná. Bydlili v dřevěné lesní boudě s provizorně pokrytou střechou, takže za deštivého počasí se neměli kam ukrýt. Pro vodu musili docházet do obce vzdálené 4 km od pracoviště.¹⁰³

Na dřevařské práce byli nasazeni také vězňové ve Zboníně. Jejich pracovní podmínky byly snad ještě obtížnější. Většina vězňů si při práci zcela rozervala oděvy a obuv. Bydlili v místnosti, která byla zamořená hmyzem a sloužila současně i jako kuchyň. Na vybavení si stěžoval velitel pracovní skupiny těmito slovy: „V kuchyni není žádný nůž ani vidlička na maso, žádná nádoba na vodu ani kbelík na špínu, žádné umyvadlo, takže musí se chodit umývat k rybníku.“¹⁰⁴ Špatné pracovní a ubytovací poměry ovlivňovaly zdravotní stav a úrazovost vězňů této pracovní skupiny: denně byli nemocni průměrně v srpnu r. 1942 2 vězňové, v říjnu a v listopadu r. 1942 1—3 vězňové; kromě toho bylo za dobu od srpna do prosince r. 1942 dodáno 7 vězňů této pracovní skupiny do nemocnice.

Lesní práce v Nevězicích byly sice 21. ledna 1943 zastaveny, v Oslově a ve Zboníně podobně jako i v Draheničkách a v Kladrubech však trvaly až do likvidace tábora, takže na čtyři lesní skupiny vězňů se nevztahovala karanténní opatření jako u silničních nebo zemědělských prací. Po hromadném onemocnění pracovalo tak i nadále mimo tábor v únoru r. 1943 celkem 60 vězňů, v březnu r. 1943 50 vězňů a v dubnu r. 1943 47 vězňů.

Zdravotní situaci v táboře ovlivňovalo několik skutečností. Vedle nadměrné koncentrace a těžkých životních a pracovních podmínek vězňů mělo neblahý vliv na vývoj nemocnosti a úmrtnosti i nedostatečné vybavení tábora a tělesný stav vězňů samotných.

Tábor se skládal ze starých, rozpadajících se dřevěných baráků, které byly bez podezdívky a v nichž měla jakákoliv dezinfekce naprosto nespolehlivé účinky. Dezinfekční stanice provedla během měsíce srpna r. 1942 třikrát odvěšvení všech vězňů i jejich prádla, oděvů a lůžkovin. Přesto zůstávaly zejména děti, ale i mnohé dívky a dospělé ženy stále nositeli vší, takže čištění se musilo znovu a znovu opakovat.¹⁰⁵

Stejně škodlivé důsledky měly po zdravotní stránce i obtíže v hospodaření vodou. Katastr tábora měl špatnou kanalizaci a odvodnění. Jediná studna nestačila dodávat potřebnou pitnou vodu, která se musila do otevření nové studny v prosinci r. 1942 zdaleka dovážet. Pitné vody bylo v táboře do této doby málo a mnohdy se vydávala v omezeném množství. Drasticky působí např. poznámka, kterou zapsal lékař do knihy nemocných u svého pacienta 10. října 1942: „Nutno mýti, nemá prý vodu, nechtějí ji dát.“¹⁰⁶

V táborové nemocnici nebylo k dispozici žádné sérum a chyběly tu léčebné prostředky, které by zabránily rozšíření nemocí.¹⁰⁷ Málo početný byl zpočátku i zdravotnický personál. Funkcí smluvního lékaře byl pověřen nejprve MUDr. F. Kopecký, od prosince r. 1942 MUDr. J. Neuwirth. Tito praktičtí lékaři měli tábor pravidelně navštěvovat a vykonávat dozor nad vším, co působilo na zdravotní stav vězňů. Teprve v lednu r. 1943 byli přímo v táboře ustanoveni dva lékaři MUDr. B. Stejskal a MUDr. M. Bohim, kteří pak patřili spolu se dvěma ošetřovatelkami ke stálému táborovému personálu.¹⁰⁸

Tělesně zdravotní stav některých dodaných vězňů byl povážlivý. Mnozí trpěli tělesnou slabostí, takže lékař jim po určení diagnózy musil zpravidla předepsat jídelní přídavky. Podle neúplně vedené evidence vyhledalo lékařské ošetření v srpnu r. 1942 50 nemocných.¹⁰⁹ Vedle tělesné slabosti převládaly mezi chorobami žaludeční a střevní katary, častý však byl také reumatismus a kostní záněty, horečnaté stavy a nemoci dýchacích cest, svrab a kožní choroby. Objevily se i případy záškrtu a trachomu, které byly odeslány do nemocnice.

Dokladem špatného stavu vězňů byla v srpnu r. 1942 také první úmrtí. Zemřely vesměs děti ve věku do 2 let. Příčinou jejich úmrtí byly ve 3 případech záněty plic, v jednom případě tělesná slabost a v jednom případě srdeční slabost.¹¹⁰

Nadměrné soustředění vězňů, které převyšovalo ubytovací kapacitu tábora, vytvářelo živnou půdu k hromadnému rozšíření nakažlivých nemocí. Možnost epidemií si velitel tábora uvědomoval a upozorňoval na ni bezprostředně po příchodu prvních romských rodin.¹¹¹ V podzimních měsících se toto nebezpečí přibližovalo s narůstající nemocností a úmrtností.

V říjnu r. 1942 se podrobilo lékařským prohlídkám 335 nemocných a v listopadu dokonce 385 nemocných, což byla více než třetina celkového počtu vězňů v táboře. Nejčastějšími chorobami zůstávaly katary žaludku a střev nebo svrab, později zejména angína, mezi dětmi pak propukly příušnice. Do nemocnice odešli v září r. 1942 4 nemocní, v říjnu 7 nemocných a v listopadu 6 nemocných, většinou se záněty plic nebo s tuberkulózou. Velmi rychle se zvyšoval i počet úmrtí: v září r. 1942 zemřelo 17 nemocných, v říjnu 16 nemocných a v listopadu 23 nemocných. Smrt nadále ukončovala převážně dětské životy.¹¹²

Nejhlubšího poklesu dosáhlo zhoršování zdravotního stavu vězňů na přelomu let 1942—1943, kdy se táboru nevyhnula ani hromadná onemocnění. Podle měsíčních hlášení trpělo v prosinci r. 1942 asi 500 vězňů nachlazením, 200 vězňů chřipkou, 156 vězňů angínou a 98 vězňů zánětem plic.¹¹³ Nejzohoubnější však byla epidemie břišního tyfu. Do konce prosince r. 1942 postihla 38 vězňů, z nichž byla menší část převezena do písecké nemocnice a většina byla izolována v nově vybudované táborové nemocnici.¹¹⁴

S platností od 31. prosince 1942 byl tábor pro šířící se epidemii uzavřen, zastaveny všechny dovolené a návštěvy personálu a zakázán jakýkoliv styk personálu a vězňů s civilním obyvatelstvem.¹¹⁵ Po vyhlášení karantény bylo provedeno několik opatření, která měla zabránit dalšímu postupu nebezpečné choroby.

Do tábora se umístila protiepidemická autokolona, která ve dnech 4.—16. ledna 1943 prováděla důkladnou dezinfekci.¹¹⁶ Současně bylo provedeno dvojí očkování personálu i všech vězňů; první skončilo 9. ledna, druhé začalo 12. ledna 1943. Dřívějšími chorobami zbědovaní a vysílení vězňové snášeli tato opatření velmi těžce. Zvláště u dětí se po očkování dostavovaly vysoké horečky a mnohé z nich, které trpěly vrozenou tělesnou slabostí, nebo byly nemocné tuberkulózou, nesnášely očkování vůbec.¹¹⁷

V prosinci r. 1942 zemřelo v táboře a v nemocnicích v Písku a ve Strakoncích celkem 67 vězňů. V prvních lednových dnech r. 1943 dosáhla

úmrtnost oblodných rozměrů. V táboře umíralo někdy až 10 vězňů denně, takže v době od 1.—31. ledna 1943 bylo v knize zemřelých provedeno 136 záznamů.¹¹⁸

Mirovická úmrtní matrika uvádí za prosinec r. 1942 jenom 57 zemřelých, neboť neobsahuje záznamy o 5 úmrtích vězňů v nemocnici v Písku, o jednom úmrtí v nemocnici ve Strakonících a konečně o 4 zemřelých vězňích, jejichž jména nebyla farnímu úřadu vůbec oznámena (táborové vedení zjistilo tato 4 úmrtí zřejmě teprve až dodatečně, poněvadž u 2 zemřelých neznalo příčinu smrti a u dalších dvou dokonce ani den úmrtí). Podobně uvádí mirovická úmrtní matrika za leden r. 1943 jenom 126 zemřelých, poněvadž neobsahuje záznamy o 3 zemřelých v nemocnici v Písku, o jednom zemřelém v nemocnici ve Strakonících a o 11 dalších zemřelých; navíc však uvádí proti táborové evidenci údaje o jiných 7 zemřelých a údaje o 8 zemřelých, které však byly dodatečně škrtnuty s poznámkou „Lebt“.¹¹⁹

Přes tyto rozpory v údajích je třeba konstatovat, že úmrtnost vězňů byla v uvedeném období neobyčejně vysoká. Pro pohřbívání mrtvých se na dosavadním hřbitově v Mirovicích nedostávalo místa. Proto byla nucena zvláštní komise okresního úřadu v Písku po prohlídce 15. ledna 1943 navrhnout vybudování lesního pohřebiště v bezprostřední blízkosti tábora, na němž se pak pohřbívalo až do 23. dubna 1943.¹²⁰

Nebývalé zhoršení zdravotních poměrů vážně narušilo strukturu jednotlivých cikánských rodin a tím i celý vnitřní život v táboře. Mnoho žen bylo odesláno do nemocnice nebo zemřelo; ty, které v táboře zůstaly, onemocněly chřipkou, takže 12. ledna 1943 podával velitel tábora následující hlášení: „Dnes je tělesný stav Cikánek tak slabý, že se nenajde schopná žena pro prádělnu a čistírnu.“¹²¹ Odchodem do nemocnic nebo úmrtím matek se četné děti ocitly v naprostém opuštění. Táborová evidence o těchto osamělých dětech ztrácela přehled a teprve dodatečně je objevovala nebo ex post zjišťovala jejich úmrtí. Ve zprávě z 3. března 1943 stojí např. o takovém případě strohé konstatování: „Jedno dítě dodatečně objeveno, při soupisu se na ně nepřišlo, ježto nemá zde nikoho — čtyřleté dítě.“¹²² V jiné zprávě z 20. března 1943 se naopak ohlašovala smrt děvčátka, které „v táboře zemřelo v nezjištěný den, pravděpodobně v lednu 1943“. Z celé rodiny zůstal totiž pouze jedenáctiletý chlapec, který smrt své sestry neohlásil.¹²³

Katastrofální situace se veliteli tábora očividně vymkla z rukou. Když pak navíc onemocněla i část dozorců a zdravotníků, dostala se celá správa do vážné krize, kterou bylo třeba řešit personálními změnami ve vedení tábora.

Rozkazem generálního velitele neuniformované protektorátní policie ze dne 19. ledna 1943 byl do cikánského tábora v Letech dočasně odvelen dosavadní velitel cikánského tábora v Hodoníně. Nový velitel se pokusil uvést do pořádku vše, co souviselo s evidencí vězňů.

Dřívější správa nepřidělovala vězňům evidenční čísla ani legitimace na stravu. Proto chtěl nově jmenovaný velitel uskutečnit co nejrychleji soupis všech vězňů. Soupisové práce však byly neobyčejně zdoluhavé. Děti, jejichž rodiče zemřeli, nebo se ocitli mimo tábor (zařazením do pracovních skupin, transportem do koncentračního tábora v Auschwitz I, nebo

útěkem), nevěděly o sobě nic bližšího a v několika případech ani neuměly mluvit. Soupis tak probíhal proti původnímu úmyslu až do konce února r. 1943. Neúplné a nepřesné byly i záznamy o peněžních hotovostech a o cenných předmětech, odebraných vězňům po jejich příchodu do tábora. Při často se opakujících jménech z nich mnohdy nebylo poznat skutečného majitele jednotlivých věcí. Proto musil nový velitel postupně a dodatečně zakládat depozitní knížky vězňů. Konečně bylo zapotřebí sepsat nové inventáře. Mnoho položek chybělo, „neboť v době nejhorší epidemie se muselo hodně ústavních předmětů, jako oděvní součástky, oděvy, prádlo, proležené a shnilé slamníky, podhlavníky, prostěradla, část obuvi, houně apod., které byly zahrabány ve shnilé slámě a jejichž výběr odsud nebyl prostě možný vzhledem k velkému množství vši a zápachu, vyvézti za tábor a spáliti. Tábor v této době vyhlížel jako jedna velká hromada špíny a v této špíně byly zahrabány ústavní předměty, které se musely prostě co nejrychleji vyvézti a spáliti“.¹²⁴

Nově ustanovený velitel se totiž ujímal své funkce v táboře zamořeném množstvím nejrůznějších chorob a brzy ohrožovaném vedle epidemie břišního tyfu i nákazou skvrnitého tyfu. Dne 23. ledna 1943 byla provedena pitva zemřelého vězně F. Procházky, při níž se zjistilo, že příčinou jeho smrti byl skvrnitý tyfus. Výskyt této nové nebezpečné choroby vedl ke zpřísnění karanténních opatření i k dílčím úpravám ve vybavení tábora.

Rozkazem nadřízených orgánů ze 17. února 1943 byl tábor hermeticky oddělen od vnějšího světa. Dozorčí personál ani vězňové jej nesměli opustit a stejně bez výjimky byl zakázán i vstup do tábora. Oplocení a strážní domky byly dány do takového stavu, aby se vyloučil útěk z tábora. Jestliže by se i přesto vězňové o útěk pokusili, mělo se okamžitě a bez výstrahy použít proti uprchlíkům zbraně. Ostatní obyvatelstvo se nesmělo k táboru přiblížit do okruhu 200 metrů a bylo o tomto přísném nařízení vyrozuměno výstražnými tabulemi. Potraviny, léky a předměty denní potřeby pro tábor se ukládaly na určené místo, odkud si je vězňové odváželi. Karanténa platila pak až do doby, než byli vězňové z tábora odtransportováni.¹²⁵

Nebezpečí nákazy skvrnitým tyfem si vynutilo i malá zlepšení ve zdravotní službě. Po onemocnění smluvního lékaře byli přímo v táboře ustanoveni 2 táboroví lékaři a pro nemocné uvolněn izolační barák. Kromě toho lékařská komise doporučila výstavbu kanalizace v táboře, postavení dalších záchodů a zavedení umýváren přímo do barákových ubikací.¹²⁶

Přes tato opatření se skvrnitý tyfus v táboře rozšířil, i když nenabyl charakteru hromadného onemocnění. Postihoval zpravidla stejné vězně, kteří byli nemocní břišním tyfem. Obě tyfózní choroby byly nejčtenější v době kolem poloviny února r. 1943, kdy bylo v táboře známo 15 případů břišního tyfu a 34 případů skvrnitého tyfu. Choroby však měly pomalu sestupnou tendenci, takže koncem měsíce se onemocnění snížila na jeden případ břišního tyfu a 16 případů tyfu skvrnitého.¹²⁷

Vedle tyfózních onemocnění se v únoru r. 1943 vyskytly u 2 vězňů omrzliny, u 15 vězňů tuberkulóza, dále značný počet nachlazenin spojených i se záněty plic a 239 případů furunkulózy a jiných kožních onemocnění; jedno dítě pak onemocnělo spálou, která se však naštěstí dále ne-

rozšířila. Uvážíme-li, že kromě těchto chorob prodělávalo asi 80 % všech vězňů rekonvalescenci, můžeme nemocnost v táboře v tomto období přirovnat k decimaci. Úmrtnost v únoru r. 1943 ve srovnání s předcházejícím měsícem poklesla, neboť zemřelo celkem 46 vězňů, hlavně na záněty plic, dystrofii, katary střev, skvrnitý tyfus a tuberkulózu.¹²⁸

Od března 1943 se v táboře nevyskytly nové případy skvrnitého tyfu. Vězňové, kteří prodělali tyfózní onemocnění, se však zotavovali velmi zvolna. Přesto se zdravotní stav v táboře pomalu zlepšoval. V březnu r. 1943 tu zemřelo 12 vězňů a v dubnu 5 vězňů.¹²⁹

Celková bilance zdravotních poměrů byla však po devíti měsících existence tábora strašlivá. V době od 16. srpna 1942 do 23. dubna 1943 tu zemřelo celkem 327 vězňů. Z tohoto počtu připadalo nejvíce úmrtí na děti ve věku do 3 let (101).¹³⁰ Počet zemřelých tak překročil plnou čtvrtinu všech vězňů, kteří kdy prošli táborem.

Vedle propuštění, útěků a úmrtnosti se podílely na úbytcích vězňů i jejich odsuny do jiných institucí a táborů nuceného soustředění.

Bezprostředně po zřízení cikánského tábora obdržel jeho velitel rozkaz, aby žádného z vězňů nepropouštěl bez vědomí generálního velitele neuniformované protektorátní policie, aby dále uprchlé vězně předával ihned po jejich dopadení kriminální ústředně v Praze k odsunu do koncentračního tábora v Auschwitz I. a aby konečně předkládal návrhy vězňů k zařazení do známých transportů asociálů.¹³¹ Evidence vězňů, kteří odešli z tábora, potvrzuje, že tento rozkaz byl poměrně pravidelně uplatňován.

Kromě toho podal velitel tábora z nařízení kriminálně policejního místa německé kriminální policie v Praze i dva návrhy na vyslání samostatných transportů letských vězňů.

První z těchto transportů byl vypraven 3. prosince 1942 do koncentračního tábora v Auschwitz I. Skládal se z 78 žen a 16 mužů, z nichž nejstaršími byli dvaasedmdesátiletá Karolína Růžičková a třiadvadesátiletý Martin Vrba, nejmladšími pak jedenadvacetiletá Bohumila Hospodářská a dvaadvacetiletý Robert Waitz. Velitel tábora tedy určil do transportu pouze dospělé vězně, které kvalifikoval vesměs jako asociály. V několika případech přitom došlo i k neurvalému narušení rodinných svazků, neboť do transportu byly zařazeny ženy, zatím co jejich děti zůstaly ponechány v táboře.¹³²

Druhý hromadný transport měl být odeslán spolu s hromadným transportem z cikánského tábora v Hodoníně v rámci připravovaných deportací Romů z protektorátu do cikánského tábora v Auschwitz II-Birkenau. Generální velitel neuniformované protektorátní policie o tom svolal už 4. února 1943 služební poradu s veliteli obou táborů. Akce byla terminována na první čtvrtletí běžného roku a předcházelo jí projednání stavu tyfových epidemií a zavedení zdravotně policejních opatření proti šíření choroby. Chystané transporty vězňů bylo možno vypravit až po zrušení karantén v obou táborech. Z tohoto hlediska se ukázala jako vhodnější situace v cikánském táboře v Letech, jehož všichni hospitalizovaní vězňové byli propuštěni z nemocnic v Písku a ve Strakoncích a transportováni odtud dokonce už 19. března 1943 ze sběrného místa v Klatovech, zatím co

v dislokovaných pracovních skupinách i v samotném táboře mělo dojít ke speciální úpravě struktury vězňů.¹³³

Všichni neromští vězňové z pracovních skupin byli předáni do Zbonína. Tam se z nich vytvořila nová skupina, která pokračovala dál na lesních pracích. Skupina, kterou po této úpravě tvořilo jenom 12 vězňů, byla podle hlášení kontrolních orgánů v dezolátním stavu. Romské vězně pracovních skupin přivedli jejich velitelé 30. dubna 1943 zpět do tábora. Bylo to ze skupin v Draheničkách 5 vězňů, v Kladrubech také 5 vězňů, v Oslově 9 vězňů a ve Zboníně 20 vězňů.¹³⁴ Tímto opatřením přestaly skupiny v Draheničkách, v Kladrubech a v Oslově existovat, zatím co skupina ve Zboníně pokračovala na pracích mimo tábor v jiném složení.

Podobné rozdělení vězňů jako v dislokovaných pracovních skupinách proběhlo pak i uvnitř tábora. Také tam byli vyčleněni neromští vězňové, jichž bylo podle prvního návrhu 78, později se jejich počet zvýšil o dalších asi 120 vězňů.¹³⁵

Podle jakých kritérií byli vězňové rozděleni na romské a neromské, není známo. S určitostí víme pouze to, že při poslední prohlídce tábora 27. dubna 1943 bylo do transportního seznamu zpočátku navrženo celkem 500 vězňů od jednoměsíčního kojence až po sedmdesátiletého starce. V původním návrhu bylo 9 dětí ve věku do 3 let, 49 dětí od 3 do 6 let, 64 dětí od 6 do 10 let, 143 dětí od 10 do 14 let, 41 chlapců a 32 dívek ve věku od 14 do 18 let a konečně 79 mužů a 92 žen.¹³⁶

Z tohoto plánovaného počtu jeden vězeň uprchl a skupina dalších vězňů byla dodatečně zařazena mezi Neromy, takže 4. května 1943 bylo odtransportováno do cikánského tábora v Auschwitz II-Birkenau 417 vězňů všech věkových kategorií. Byla mezi nimi mj. i čtrnáctiletá Helena Luzůmová, o jejíž propuštění z tábora a souhlas k adopci požádala několik dní předtím Marie Mrázová z Nevězic č. 98. Žádost předal okresní úřad v Písku generálnímu veliteli neuniformované protektorátní policie, než však došlo k jejímu projednání, byla nešťastná dívka odtransportována; suchá kancelářská poznámka ji klasifikovala už jenom jako „Cikánku, tč. v cikánském táboře v Osvětimi“.¹³⁷

Po odsunu zůstalo v Letech 198 vězňů, z nichž bylo 11 dětí ve věku do 3 let, 19 dětí od 3 do 6 let, 31 dětí od 6 do 10 let, 22 dětí od 10 do 14 let, 9 chlapců a 12 dívek ve věku od 14 do 18 let a 52 mužů a 42 žen. Všichni tito zbylí vězňové byli v průběhu měsíce května třikrát odvěšeni a v posledních květnových dnech r. 1943 byli podle směrnic kriminální ústředny v Praze „okamžitě odstraněni“, tj. odesláni do cikánského tábora v Hodoníně nebo do donucovacích pracoven v Praze-Ruzyni a v Pardubicích. Jenom část jich byla propuštěna na svobodu a předána pod policejní dozor.¹³⁸

Ti z vězňů, kteří opustili tábor relativně svobodně, vraceli se však bez jakýchkoliv prostředků do svých prázdných domovů, kde je čekaly těžké existenční starosti. Naznačuje to např. i dopis M. Vrbové, která se vzápětí po svém propuštění z tábora musila obrátit na velitele s následující prosbou: „Vážený pane řediteli, uctivě Vás žádám, abyste byl tak laskav a vydal nám ty naše věci (věci, zabavované vězňům po jejich příchodu do tábora — pozn. aut.), neb je nutně potřebujeme, neb nám vše vzali a já

nemám ani peřinu a mám malé dítě, jak víte sám, a mám tam řez nádobi a vše ostatní, co se potřebuje do bytu.¹³⁹ Velitel tábora na tento úpěnlivý dopis odpověděl, že žadatelka si má věci vyzvednout ve skladu ruzyňské donucovací pracovny, pokud ovšem prokáže, že jsou její. Při nepořádku, panujícím v evidenci odebíraného majetku jednotlivým romským rodinám, zůstávala však tato podmínka téměř nesplnitelná.

Současně s vyklizováním tábora byla zruřena i pracovní skupina ve Zbořině. Z jejich 12 členů byli po příslušné karanténě 4 předáni do donucovací pracovny v Praze-Ruzyni a ostatní propuřtění na svobodu.¹⁴⁰

Na základě rozkazu generálního velitele neuniformované protektorátní policie z 21. května 1943 bylo ponecháno v táboře posledních 15 vězňů, určených k likvidačním pracím. Tito vězňové nejprve řádně dezinfikovali a pak uložili mimo tábor zásoby nezkazitelných potravin, oděvů, prádla a obuvi, podobně jako zařízení kanceláři, dílen, kuchyně a ubikací a konečně i podvozky kočovných vozů, koňské postroje a další upotřebitelné předměty, odebrané vězňům na počátku jejich internace. Větřina řechto věcí se postupně odeslala do cikánského tábora v Hodoníně.¹⁴¹

Bezcenné a nedezinfikovatelné předměty se spalovaly. Podobně byly strženy a rozebrány i barákové stavby: okna a kovové části se dezinfikovaly, aby jich bylo možno použít na jiném místě, prkna byla spolu s ostatním dřevěným zařizením a s oplocením tábora rovněž spálena.¹⁴²

Nakonec byl celý táborový prostor posypán chlóróvým vápnem a příjezdové cesty opatřeny výstražnými tabulemi „Eintritt verboten — Vstup zakázán!“

S platností od 8. srpna 1943 byl cikánský tábor úplně zlikvidován. Pro více než 1300 Romů z řechů měl být přestupní stanicí na jejich přířtřích cestách do Osvětimi. Jeho kruté podmínky však změnily plně řtvrtině vězňů toto místo ve stanicí konečnou. Další polovina vězňů, kteří prošli tábořem za dobu jeho existence, byla transportována do osvětimského koncentračního nebo cikánského tábora. Pouze řtvrtina vězňů byla uvolněna, předána do donucovacích pracoven nebo pod policejní dozor. Tragické výsledky devřtiměřiční koncentrace romských rodin v Letech zařazují toto místo mezi smutně proslulé tábory utrpení a smřti.

Cikánský tábor v Hodoníně

Cikánský tábor v Hodoníně vznikl přeměnou z původního kárného pracovního tábora a později sběrného tábora s ubytovací kapacitou pro 300 osob. Dne 31. řervence 1942 bylo posledních 90 vězňů eskortováno a v Hodoníně zůstalo jenom 7 Romů, kteří se tak stali nejstarřimi obyvateli zřizeného cikánského tábora.¹⁴³

Od 2. srpna 1942 sem začali přicházet na řasově neomezenou dobu i se svými rodinami další vězňové. Ze vzdálenějších oblastí Moravy byli souřtředováni v donucovací pracovně v Brně, odkud je řetnictvo transportovalo po řeleznicí do Skalice n. Svitavou nebo do Nedvědice a potom nákladními auty do Hodonína. řetnické stanice ve Skalici n. Svitavou,

Kunštátu, Olešnici a v Hodoníně měly při průjezdech transportů postavit asistence, pro nedostatek četníků byly však jednotlivé transporty provázeny pouze motorizovanou četnickou hlídkou.¹⁴⁴

Během měsíce srpna r. 1942 bylo v táboře soustředěno 1214 osob, takže s dosavadními 7 obyvateli tu bylo postupně nakupeno celkem 1221 vězňů. I když byli někteří na základě výnosů kriminálního oddělení policejního ředitelství v Brně propuštěni a několik jich zemřelo nebo uprchlo, přesto zůstalo k 31. srpnu 1942 v táboře 1053 vězňů všech věkových kategorií.¹⁴⁵

Příval romských rodin překročil všechna očekávání, takže velitel tábora musil pro nedostatek jiných možností umístit nadpočetné vězně v zabavených kočovných vozech a ve stanech. Toto ubytování mělo dočasný charakter, a proto bylo zapotřebí v nejbližších měsících postavit další 3 obytné baráky a rozšířit příslušenství tábora o barák izolační. Přístavbami se zvýšila ubytovací kapacita tábora, který tak mohl pojmout místo dosavadních 300 až 800 vězňů.¹⁴⁶ Ani toto rozšíření však nebylo dostatečné. Situace se začala měnit teprve od přelomu let 1942—1943, kdy se počet vězňů nejrůznějšími úbytky postupně přiblížil ubytovacím možnostem.

Počet uvězněných mužů, žen i dětí procházel neustálým vývojem, který však měl ve všech kategoriích i v celkovém počtu vězňů stále sestupnou tendenci. Nejlepší přehled o tom podávají čísla připojené tabulky.

Tab. 4. Počet a struktura vězňů cikánského tábora v Hodoníně (srpen 1942—duben 1943)

Kategorie	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	III	IV
Muži	245	168	173	149	141
Ženy	352	312	319	297	295
Děti do 2 let	35	64	45	43	41
Děti od 2 do 6 let	167	115	147	125	122
Děti od 6 do 14 let	254	209	213	202	200
Celkem	1053	998	997	901	.	888	987	816	799

Převážná většina vězňů byla do tábora transportována během srpna r. 1942, kdy nově přišlo celkem 1214 osob. V dalších měsících přibýlo nových vězňů v září 17, v říjnu 43 a v listopadu 8. Od prosince zatím nejsou údaje k dispozici.¹⁴⁷ V těchto přírůstcích nejsou přitom zahrnuti vězňové, kteří se vraceli do tábora po zmaření svých útěků, popřípadě po propuštění z veřejných nemocnic nebo z vězení při okresním soudu v Kunštátě.

Vězni se stávaly také děti, kterých se narodilo v táboře celkem 35: jedno v srpnu r. 1942, dvě v září r. 1942, čtyři v říjnu r. 1942, šest v listopadu r. 1942, čtyři v prosinci r. 1942, pět v lednu r. 1943, tři v únoru r. 1943, šest v březnu r. 1943, dvě v dubnu r. 1943 a dvě v květnu r. 1943.¹⁴⁸

S jistotou lze tedy konstatovat, že táborem prošlo téměř 1300 vězňů, kteří tu však nezůstali internováni stejně dlouhou dobu.

Určitá část vězňů byla po kratší či delší době propuštěna na základě výnosů kriminálního oddělení policejního ředitelství v Brně. Tímto způsobem se dostalo na svobodu 162 vězňů v srpnu r. 1942, 69 vězňů v září

r. 1942, 11 vězňů v říjnu r. 1942 a 77 vězňů v listopadu r. 1942. V dalších měsících jsou údaje o propouštěních zatím neznámé.¹⁴⁹

Podobně se pokusil jenom malý počet vězňů opustit tábor ilegálně. Podmínky k útěkům byly nejhodnější na vnějších pracovištích nebo při pěších eskortách k okresnímu soudu v Kunštátě, kdy při značně ztíženém dozoru poskytoval převážně lesnatý terén větší naději na úspěch, než otevřené prostranství kolem ohrazeného a snadněji hlídaného tábora.

Touhu vězňů po svobodě však provázely krajně rozdílné výsledky, což se ukázalo hned při prvních útécích 17. srpna 1942: tehdy opustili práci v katastru obce Rozseč n. Kunštátem Miloslav, Miroslav a Vincenc Holomkovi spolu s Otakarem Gabrielem a nebyli zadrženi ani vypátráni, kdežto Anna Růžičková a Barbora Růžičková s dvouletým synem Janem uprchly ve stejnou dobu přímo z tábora, skrývaly se v boskovických lesích a živily se jenom kradenými polními plodinami a ovocem, aby byly nakonec dopadeny v lese Doubravy u Boskovic a vráceny zpět do tábora. Některé útoky byly zcela neobyčejné. Antonín Daňhel a Pavla Murková se svými dětmi, dvouletým Josefem a jednoroční Pavlou, byli pro nedostatek jiných možností ubytováni jenom ve stanu. Za tmavé noci 13. září 1942 vyšplhali po podvozku z kočovného vozu na prkenný plot, kterým byl ohrazen celý tábor, podlezli na něm ostnatý drát a po spuštění žebříku se dostali na svobodu. Tajně se vrátili do Slavičína, kde však byli zatčeni a na příkaz okresního soudu v Bojkovicích odesláni zpět do tábora. Ještě neobvyklejší byly útoky Jana, Jindřicha a Gabriela Danielových, kteří uprchli 23. dubna 1943 z táborové nemocnice pouze v košících. Po šesti dnech byli však v lese mezi Bojkovicemi a Dolní Lhotou vypátráni a vráceni nazpět do tábora. Tam uskutečnili 10. června 1943 nový pokus o útěk, který však stráž zpozorovala a poplašeně na ně vystřelila, při čemž se dal Gabriel chytnout, kdežto Janovi a Jindřichovi se podařilo zmizet v mladém lese, i když byl jeden z nich postřelen.¹⁵⁰

Přesný počet úteků se zatím nepodařilo zjistit, poněvadž jedinými informacemi o nich zůstávají výzvy k pátrání po uprchlících a rejstříky trestních spisů okresního soudu v Kunštátě, u kterého byli dopadení uprchlíci souzeni pro krádež a zpronevěru táborových přikrývek, oděvu a jiných věcí. Podle tohoto neúplného materiálu se úteků uskutečnilo 11 v srpnu r. 1942, 7 v září r. 1942, 14 v říjnu v r. 1942, 2 v listopadu r. 1942, 5 v prosinci r. 1942, 2 v lednu r. 1943, 3 v únoru r. 1943, 3 v březnu r. 1943, 6 v dubnu r. 1943, 4 v květnu r. 1943, 6 v červnu r. 1943, 5 v červenci r. 1943 a jeden v srpnu r. 1943. Přitom však více jak z poloviny končily tyto útoky dopadením uprchlíků.¹⁵¹

Určitá část vězňů pendlovala mezi táborem a soudy, kam nebo odkud byla eskortována kvůli účasti na soudních přelíčeních nebo kvůli výkonu uložených trestů za spáchanou činnost v předinternačním období. Vůbec prvními eskortovanými se staly Anna Danielová, která byla odvedena 14. srpna 1942 k výslechu u okresního soudu v Kunštátu, a Marie Svobodová, která šla v ozbrojeném doprovodu o čtyři dny později do kunštátského okresního vězení k odpykání trestu, který jí uložil 15. ledna 1942 okresní soud v Třešti.¹⁵²

Podle staniční služební knihy četnické stanice v Hodoníně z r. 1942

bylo eskortováno do Kunštátu 7 vězňů v srpnu, 19 v září, 21 v říjnu, 11 v listopadu a 5 v prosinci a v opačném směru, tj. z Kunštátu do Hodonína, 7 vězňů v září, 16 v říjnu, 12 v listopadu a 2 v prosinci. Vzdálenost mezi oběma lokalitami měřila 12 km, k jejímu pěšímu překonání při cestě tam a zpět bylo však zapotřebí více než jednoho půldne: „Doba trvání eskorty je odůvodněna tím, že cesta jest konána kopcovitým terénem, takže k jejímu vykonání dlužno počítati aspoň sedmi hodin.“¹⁵³ Vězeňkyně přitom bývaly k výkonu trestu předváděny i se svými dětmi. Proti tomu se okresní soud v Kunštátu bránil a žádal, aby s matkami byly předváděny do okresní věznice nanejvýš jejich děti mladší 9 měsíců.

Od ledna r. 1943 byly eskorty v důsledku propuknutí epidemie břišního tyfu v tábore zastaveny, takže žádosti německého zemského soudu v Brně, podobně jako krajského soudu v Brně a řady okresních soudů o předvedení nebo potrestání vězňů musily zůstat nevyřízeny.

Řídící službou v Hodoníně byl pověřen četnický nadporučík Štefan Blahynka, který tam působil už od prosince r. 1940 ve funkci ředitele kárného pracovního a později sběrného tábora a od srpna r. 1942 jako velitel cikánského tábora. Jeho zástupcem byl četnický poručík Jan Sokl, který se staral o hospodářské záležitosti a v únoru a březnu r. 1943 zastupoval svého nadřízeného během jeho přechodného odvelení do Letů.¹⁵⁴

Velitel měl kontakt s důstojnickým odbojem, po jehož rozbití podporoval osoby, pronásledované za nacistické okupace. Za tuto činnost se mu dostalo v osvobozených poměrech pochvalného uznání, dosáhl povýšení na štábního kapitána a v této hodnosti řídil okresní velitelství Sboru národní bezpečnosti v Kyjově. Tam se však o něm na základě vyprávění vracejících se Romů, kteří přežili nucenou táborovou koncentraci, začaly šířit pověsti, že za jeho působení v Hodoníně se s vězni nelidsky zacházelo, jedna Romka následkem toho měla dokonce zemřít a jeden Rom byl prý roztrhán služebním psem.

Obviněný se snažil obsah tohoto zpravodajství popřít a prohlašoval je za nařčení. Proto byl z jeho podnětu 29. července 1946 sepsán mj. s bývalým táborovým lékařem MUDr. Josefem Habancem protokol, který obsahoval obšírné údaje o celkové situaci v tábore a o tamních zdravotních poměrech zvlášť. Lékař popřel, že by kdy zjistil na zemřelých vězních nějaké známky týrání. Vzpomněl si však na těžké ublížení na těle, které utrpěla těhotná vězeňkyně, když své spoluvězeňkyni ukradla chléb, a kterou za to jeden vězeňský funkcionář skopal tak, že jí odumřela velká část hýžděového svalstva; poranění se však podařilo v táborové nemocnici vyléčit a Romka tam později porodila zdravé dítě. Podle lékařova sdělení nenastal nikdy případ, při němž by byl nějaký vězeň roztrhán služebním psem. Psů se však při strážní službě běžně používalo a docházelo často k lehčímu pokousání vězňů.¹⁵⁵

Nečekaná příležitost k vlastní obhajobě se pak veliteli naskytla u mimořádného lidového soudu v Brně, před kterým stál bývalý vězeňský funkcionář z cikánských táborů v Hodoníně a v Auschwitz II-Birkenau. K probíhajícímu soudnímu řízení napsal z vlastní iniciativy 9. prosince 1946 písemné vyjádření a 19. února 1947 u soudu vypovídal jako svědek. V písemném projevu se zastával všech svých podřízených, kteří byli

podle něho „vesměs Češi a dobří vlastenci, zatím co u Cikánů nebylo ani potuchy po nějakém národním uvědomění“. Vězně charakterizoval slovy kolaborantské publicistiky jako „cikánské zlo“ a „metlu venkova“ a strážní prý zakročovali jen tehdy, aby „rozvaděné Cikány, rvoucí se mezi sebou, přiměli k utišení a zavedli mezi nimi alespoň částečný pořádek“.¹⁵⁶ V ústním svědectví popřel, že by někdo z vězňů v táboře zemřel následkem bití a zraněnou vězeňkyni identifikoval jako Marii Hauerovou, jíž se podle černovické matriky skutečně narodilo 18. února 1943 stejně pokřtěné děvčátko; matka byla později s půlročním dítětem transportována do cikánského tábora v Auschwitz II-Birkenau.¹⁵⁷

Z Habancových i Blahynkových výpovědí vyplývá, že ústně šířené zprávy v detailech zřejmě nadsazovaly, v jádře však potvrzovaly, že v táboře nebylo v celé věci ani zdaleka všechno tak, jak mělo být. Vinu na tom neslo nejenom velitelství, ale i morální úroveň dozorců a strážných, stejně jako vězeňských funkcionářů.

Početní stav četnického oddílu v Hodoníně se v první polovině r. 1943 soustavně zvyšoval, neboť tam bylo přiveleno 39 mužů: 13 v lednu, 3 v únoru, po 5 vždy v dubnu, květnu a v červnu, 3 v červenci a 2 v srpnu. Z členů tohoto oddílu jednali slušněji pouze J. Ambrož, F. Novák a M. Výroba, který administrativně dohlížel nad dodržováním zdravotně hygienických předpisů v táboře. Většina ostatních četníků, přicházejících do přímého styku s vězni, byla však hrubé povahy. Jeden z pamětníků dokonce uváděl, že v Hodoníně trpěl od správních a dozorců orgánů více, než později v osvětimských a dalších koncentračních táborech.¹⁵⁸

Sankční moc nad vězni vykonávali ovšem především vězeňští funkcionáři, vybírání záměrně z řad brutálních Romů, kteří se stávali postrachem celému svému okolí. Odpovídali za dodržování vojensko-policejního režimu ve vnitřním životě v táboře a zvláště za přísnou kázeň na pracovištích. Funkce četařů zastávali Jaroslav Daniel a Marie Danielová, první z nich dokonce soudil o své újmě jednotlivé přestupky a ukládal za ně fyzické tresty. V čele pracovních skupin stáli svobodníci, mezi nimiž měli zvláštní postavení němečtí Sintové. Z českých svobodníků neblaze proslul Blažej Dydy, jehož surové chování bylo jednou z hlavních příčin každodenního utrpení všech internovaných.¹⁵⁹

Druhým neméně závažným důvodem strádání byly zdravotní poměry, které neblaze ovlivňoval celkově špatný tělesný a zdravotní stav vězňů, jejich nedostatečné stravování a zejména pak koncentrace ve stísněných a nevyhovujících podmínkách.

Tělesný a zdravotní stav vězňů, žen a dětí charakterizoval táborový lékař slovy: „Cikáni byli nejen neuvěřitelně špinaví, zavšivení, otrhaní, vyhladovělí, ale byli také stížení četnými nakažlivými chorobami, které často přímo epidemicky se mezi nimi vyskytovaly.“¹⁶⁰ Vězňové nejčastěji trpěli trachomem, tuberkulózou plic a kostí, pohlavními chorobami, mezi dětmi se šířila onemocnění spálou, spalničkami, planými neštovicemi, černým kašlem a jednotlivě i záškrtem.

Nadřízené úřady pohlížely na tyto poměry s vážnými obavami, motivovanými zpočátku hlavně starostí o pracovní výkonnost a schopnost vězňů. Ze všech dospělých vězňů, dodaných v srpnu r. 1942 do tábora,

mohlo prý pracovat jenom 168 mužů a 173 žen, kdežto 94 mužů bylo k pracovnímu nasazení trvale nezpůsobilých a 94 žen bylo pokročile těhotných nebo měly malé děti, které musily kojít.¹⁶¹

Všichni praceschopní pokračovali v pracích na dálnici v úseku mezi Rozsečí n. Kunštátem a Štěpánovem n. Svatkou, kterou záhájili věžňové kárného pracovního, respektive sběrného tábora. Muži pracovali při lámání kamene, ženy a odrostlejší děti tloukly štěrk, rozvázely kámen a hlínu, vyrovnávaly terén ap. Část vězeňkyň pracovala uvnitř tábora v dílnách, v kuchyni a v nemocnici, posluhovala táborovému personálu, zajišťovala úklid ap.¹⁶²

Maso dodávali do tábora řezníci Schwarz z Hodonína a Kosička z Černovic, chléba pekaři Válek ze Sychotína a Řehůřek z Olešnice, některé další potraviny obchodník Juránek z Prosetína. Přesto bylo zásobování velmi nedostatečné, což vyvolávalo neuvěřitelné scény: „V táboře zuřil hlad, obzvláště děti velmi trpěly hladem, poněvadž dospělí, sami hladoví, i o to skrovné sousto děti okrádali.“¹⁶³ Proto navrhoval táborový lékař šéfovi zdravotní služby na Moravě, aby alespoň dětem, těhotným ženám a kojícím matkám byl povolen zvláštní přiděl mléka. Podle kriminálního podacího protokolu byl tento návrh realizován teprve 9. března 1943.¹⁶⁴

Permanentní nedostatek potravin a přeplněné dřevěné baráky vytvořily podmínky k hromadnému šíření nakažlivých nemocí. Nejvíce nebezpečnou se stala epidemie břišního tyfu, která propukla koncem r. 1942 a počátkem r. 1943 se začala velmi rychle šířit zejména mezi dětmi a ženami. Podle hlášení ze 14. ledna 1943 bylo v táboře 39 případů této choroby, 2 případy úmrtí a 11 případů podezřelých na tyfózní onemocnění.¹⁶⁵ Barák, který do té doby sloužil k ubytování dětí, byl proto vyklizen a všichni nemocní a podezřelí z onemocnění v něm byli izolováni. Spolu se samostatným kbelíkovým záchodem byl tento izolační barák oddělen od ostatního tábora tak, aby se vyloučil každý jeho styk s ostatními vězni. Ženy, které tam byly určeny za ošetřovatelky, podléhaly nejprísrnější karanténě. Strava se tam podávala jenom přes narychlo postavený plot a stejným způsobem se vracelo i prázdné nádobí.¹⁶⁶

Smluvním lékařem v táboře byl zmíněný už MUDr. Josef Habanec, který téměř denně dojížděl ze svého praktického obvodu v Olešnici a kontroloval vývoj zdravotních a hygienických poměrů. Tuto službu vykonával sám, a proto si z řad vězeňkyň vybral a zaučil Květu (Marii) Ondrášovou, která mu pomáhala jako ošetřovatelka a porodní asistentka. Od 10. ledna 1943 byl pak k ošetřování nemocných ustanoven vězeňský lékař MUDr. Alfréd Mílek, který byl židovského původu a měl před svým zajištěním vlastní pediatrickou ordinaci v Praze. Bylo s ním nakládáno jako s vězněm. Nosil načerno obarvenou vojenskou uniformu jako ostatní věžňové a bydlel v malé komůrce v sousedství s místností ležících nemocných, přes kterou chodil do ambulance. V Hodoníně působil do 7. července 1943, kdy byl odvelen zpátky do Prahy a odtud transportován do koncentračního tábora v Terezíně.¹⁶⁷

Židovský lékař nastoupil v době, kdy byl tábor zamořen tyfovou epidemií a tu nebylo možno podle jeho slov zvládnout, „neboť Cikáni nezachovávali čistotu a nehlásili horečky a průjmy a pomáhali dále v kuchyni,

při roznášení jídla a mytí nádobí. Cikáni báli se, abychom je nedodali na karanténu, kde byli odloučeni od rodiny. Ošetřovatelka na karanténě buď neznala teploměr, anebo schválně zapisovala každému druhý den po přijetí nízké teploty, aby mohli se dostat brzy z karantény a jelikož bakteriologické zkoušky byly prováděny lajdácky a nespolehlivě, šířila se epidemie klidně dále.¹⁶⁸

Nic přitom nepomáhalo, že tábor byl s platností od 17. února 1943 uzavřen. Nikdo z vězňů ani z dozorcího a strážního personálu nesměl odtud vycházet a podobně sem byl zakázán vstup také všem cizím osobám. Oplocení a jednotlivá strážní zařízení se zdokonalila natolik, že vylučovala jakékoliv útky; jestliže se vězňové i přesto pokusili uprchnout, mohli strážní bez výzvy použít střelných zbraní.¹⁶⁹

Výmluvným projevem zhoršených zdravotních poměrů se stalo prudce stoupající procento úmrtnosti. V době od 26. srpna 1942 do 23. srpna 1943 zemřelo v táboře celkem 194 vězňů: z těchto úmrtí připadala v r. 1942 3 na září, 27 na říjen, 23 na listopad a 14 na prosinec, v r. 1943 30 na leden, 22 na únor, 34 na březen, 17 na duben, 14 na květen, 6 na červen, 3 na červenec a 3 na srpen. Nejvíce přitom umíralo dětí: 68 ve věku do 3 let a 25 ve věku od 3 do 6 let.¹⁷⁰

Mrtvé pohřbívali nejdříve na místním hřbitově v Černovicích, kam je v prostých dřevěných rakvích odvážel se svým koňským potahem jeden hodonínský rolník. Během stále narůstající úmrtnosti však farář A. Solař odmítl pro nedostatek místa pochovávat zemřelé vězně na malém černo-vickém hřbitově a nechtěl pro tento účel ani vysvětit půdu v sousedství hřbitovního areálu.¹⁷¹ Proto bylo 7. ledna 1943 založeno za táborem nouzové pohřebiště, kde mrtvé pohřbívali do hromadných hrobů. Rakví se nedostávalo, a proto bývali nebožtíci zabaleni do pytlů a slámníků, na kterých dříve spávali, nebo jenom do černého zatemňovacího papíru.¹⁷²

Po decimacích, vyvolaných vysokou nemocností a úmrtností, byli pak vězňové transportováni do Osvětimi. Podobně jako v Letech byli i v Hodoníně navrhováni do transportů asociálů zpravidla ti vězni, kteří se pokusili uprchnout a byli na útěku dopadeni. Vedle těchto celkem ojedinělých návrhů sestavilo kriminální oddělení policejního ředitelství v Brně z hodonínských vězňů i dva hromadné transporty.

Menší z těchto transportů byl vypraven 7. prosince 1942 do koncentračního tábora v Auschwitz I. Skládal se ze 46 mužů a 29 žen, z nichž nejstaršími byli čtyřiasedmdesátiletý Josef Daniel a osmasedmdesátiletá Anna Paffnerová a Josefa Pupucová, nejmladšími pak osmnáctiletí Jan Matys a Vlasta Matesová.¹⁷³ Seznam mužů a žen, zařazených do tohoto transportu, byl jejich předčasným úmrtním listem. S výjimkou Martina Adama a Josefa Marculíka totiž všichni během necelého čtvrt roku zahynuli. První obětí se stala Anna Růžičková, nar. 1898, která se pokusila 14. prosince 1942 uprchnout a byla na útěku zastřelena. Zbývající ženy zemřely během 50 dnů. Ze 44 mužů zahynulo pak 29 do jednoho měsíce, 13 do dvou měsíců a 2 do tří měsíců po nuceném příjezdu do tábora.¹⁷⁴

Druhý hromadný transport byl chystán spolu s obdobným transportem z cikánského tábora v Letech na samém počátku deportací protektorátních Romů do cikánského tábora v Auschwitz II-Birkenau. Přípravy

k tomu se projednávaly na služební poradě s veliteli obou táborů u generálního velitele neuniformované protektorátní policie 4. února 1943 a týkaly se ukončení vyhlášených a stále platných táborových karantén.¹⁷⁵ Po konzultacích inspektora neuniformované protektorátní policie na Moravě se zdravotním oddělením zemského úřadu byl sepsán o této záležitosti protokol, podle kterého bylo třeba provést s ohledem na trvající epidemii břišního tyfu odvšivení všech zdravých hodonínských vězňů, zatím co nemocní měli být až do svého uzdravení ponecháni v izolaci. Ve dnech od 20. května do 5. června 1943 byli odvšivení vězňové v přísné karanténě, po jejímž uplynutí se mělo přistoupit k jejich transportování.¹⁷⁶ S odesláním hromadného transportu se počítalo ve dnech 6.—15. července 1943. Podle dálnopisu říšského kriminálně policejního úřadu bylo však dodávání dalších vězňů do cikánského tábora v Auschwitz II-Birkenau dočasně zastaveno.¹⁷⁷ Veškeré přípravné práce musily být proto přerušeny a k jejich obnově došlo teprve až po odvolání tohoto nařízení.

Druhý hromadný transport byl vypraven 21. srpna 1943 a netvořili jej pouze dospělí, ale prakticky všichni vězňové tábora. Podle slov táborového lékaře „asi 80 Cikánů mělo zůstat v táboře. Z těchto však asi polovina nechtěla opustiti své příbuzné a dobrovolně se přihlásila do transportu“.¹⁷⁸ Podle věku bylo v tomto transportu 10 dětí mladších jednoho roku, 32 dětí ve stáří od 2 do 3 let, 53 dětí od 3 do 6 let a 208 dětí od 6 do 14 let, dále 38 chlapců a 40 dívek ve věku od 14 do 18 let, 112 mužů a 185 žen od 18 do 60 let, 12 mužů a 14 žen starších 60 let a několik vězeňkyň, u kterých se nepodařilo určit věkovou kategorii. Celkem bylo v transportu 767 vězňů, z nichž nejmladší Jan Didi se narodil teprve 28. března 1943 a Libuše Malíková dokonce 18. dubna 1943.¹⁷⁹

Po odjezdu transportu zůstalo v táboře posledních 32 vězňů, kteří byli pro svůj zdravotní stav neschopni odsunu, a dále 26 vězňů, ponechaných v táboře k zajištění vyklizovacích prací. Nemocní byli odesláni na místo určení v nejbližším transportu asociálů 28. ledna 1944, zatím co zbývajících 10 mužů, 7 žen a 10 dětí bylo po skončení vyklizovacích prací propuštěno na svobodu jako „osoby s převažujícím příměskem árijské krve“ nebo jako „necikánští vězňové“.¹⁸⁰

S platností od 1. prosince 1943 byl cikánský tábor úplně zlikvidován, čímž skončila i jeho truchlivá historie. Z vězňů, kteří kdy prošli jeho branou, zkosila smrt celou jednu šestinu, zatím co dvě třetiny byly transportovány do Osvětimi, odkud pro většinu z nich nebylo návratu.

Deportace

Jako celek byli Romové deportováni z protektorátu do cikánského tábora v Auschwitz II-Birkenau na základě Himmlerova rozkazu ze 16. prosince 1942 a prováděcích nařízení hlavního úřadu říšské bezpečnosti z 29. ledna 1943. Přípravy k deportacím se prováděly s neobyčejným kvapem, o němž svědčí takřka okamžité shromáždění základních statistických dat o romské populaci. Statistika obsahovala údaje o tom, kolik žilo na pro-

tektorátním území „rasově čistých Cikánů a cikánských míšenců“, kolik osob z tohoto celkového počtu bylo zaměstnáno ve vojensky důležitých podnikách a konečně kolik osob z tohoto celkového počtu patřilo do kategorie mužů, žen a dětí. Vedoucí kriminálně policejní úřad německé kriminální policie v Brně si vyžádal statistické údaje fonogramem odeslaným 22. ledna 1943 v 16,55 hod. a jejich doručení terminoval do 13,00 hod. příštího dne. Šetření u jednotlivých policejních úřadů a četnických stanic se musilo provést prakticky přes noc.¹⁸¹

Vzápětí nato se uskutečnila na kriminálním ředitelství v Praze 28. ledna 1943 celostátní porada přednostů oddělení kriminální policie a obecní kriminální policie o romské otázce a o preventivním potírání zločinnosti a po ní svolali podobné porady v Čechách i na Moravě inspektoři neuniformované protektorátní policie. Moravské porady 12. února 1943 se zúčastnili vedoucí všech služeben kriminální policie a projednali opatření, která souvisela s bezodkladným provedením deportací.¹⁸²

Aby se zabránilo prozrazení, byly všechny přípravné práce dokonale tajeny, odehrávaly se na důvěrných poradách a prováděcí pokyny k nim se sdělovaly velmi pilnými fonogramy. Seznamy osob, které připadaly v úvahu pro hromadné deportování, byly sestavovány podle známého soupisu z 2. srpna 1942. Také většina ostatních potřebných dokladů byla nachystána předem a seřazena ve fasciklech podle jednotlivých rodin už onoho osudného dne, který byl v úřední řeči pojmenován jako „Tag der Erfassung der Zigeuner“.

Ihned po vydání pokynů k vypravování transportů bylo romské obyvatelstvo zbaveno veškerého svého majetku. Skrovné movitosti se obvykle rozprodávaly veřejnými dražbami. V registratuře městského úřadu v Luhačovicích se např. zachovala vyhláška ze 24. března 1943 o vydražení inventáře Tomáše Daniela. Při dražbě se prodávalo vedle bytového zařízení, 8 úlů se včelstvem, koza, králík, 2 q brambor a sud zelí, dále kovářská kovadlina, dřevěná kára bez kol a různé zemědělské nářadí. Jindy se obecní zastupitelstva s vydražováním nezdržovala a movitý majetek Romů prostě zabavovala. V Oslavanech byl např. z takto odňatého majetku přidělen místnímu statkáři kůň s postrojem a německým přesídlencům 2 vozy.¹⁸³

Podobně přicházela romská populace také o hotové peníze a o cenné papíry, které byly deponovány u příslušných okresních soudů a později uschovány na policejních úřadech. Někteří Romové schovávali své jmění u místních občanů. Např. v Uherčicích zanechali tímto způsobem určité peněžité částky František, Alžběta a Jan Malíkovi. Tento případ však byl odhalen a peníze, pokud si je postupně nevyzvedli příbuzní jmenovaných Romů, byly předány okresnímu četnickému velitelství v Brně.¹⁸⁴

Romský majetek, který nebyl rozprodán veřejnými dražbami, propadal stejně jako všechna depozita Romů podle příkazu generálního velitele neuniformované protektorátní policie z 10. července 1943 ve prospěch říše a správa tohoto majetku, hotovostí a ostatních cenných věcí náležela příslušným úřadovnám gestapa.¹⁸⁵

Před vypravením každého transportu byli Romové i se svými rodinami sváženi na tzv. sběrná místa, zřizovaná např. na městských jatkách

v Brně, ve staroměstské sokolovně v Uherském Hradišti, na Fuchsově dvoře v Uherském Brodu, v hostinci U Ostrčilů v Olomouci-Chválkovicích aj.¹⁸⁶ Na těchto shromaždištích, která se nacházela na periferiích a poutala na sebe co nejméně pozornosti, chybělo jakékoliv ubytovací vybavení a nebylo tam zajištěno stravování. Internovaní spali na holé zemi a jedli ze zásob, pokud je ovšem pro případ potřeby měly vůbec připraveny. V takových podmínkách byli drženi i několik dní, během nichž je zpravidla ostříhali a prováděli na nich velmi zběžnou očistu.

Teprve když se podařilo shromáždit všechny z blízkého i vzdálenějšího okolí, měli příslušníci kriminální policie posoudit, na koho z internovaných se připravovaná akce nevztahovala a kdo mohl být případně propuštěn na svobodu. Takových případů se nestávalo mnoho, ale docházelo k nim zvláště při sestavování březnových transportů. Rozhodovaly přitom spíše libovolné a nahodilé okolnosti, než kriteria formálně určená hlavním úřadem říšské bezpečnosti. Na brněnských jatkách náleželo poslední slovo v této věci tajemníkovi německé kriminální policie F. Herzigovi a strážmistrovi neuniformované protektorátní policie A. Dubovému. Konečné výroky o tom, kteří Romové měli být transportováni, pronášel první kriminalista podle jejich vzhledu a dokonce podle způsobu chůze, zatím co druhý se nechal bezostyšně podplácet. Z dochované dokumentace je znám případ romských manželů z Tišnova, kteří za slíbenou intervenci poskytli 13 000 K a dva zlaté prsteny. Když byli i přesto transportováni, udali strážmistra pro přečin úplatkářství. Krajský soud v Brně však obžalovaného zprostil viny a rozsudek ze 7. prosince 1944 doslova uvádí, že senát nevěřil výpovědím svědků, „ježto tito jsou Cikáni, kteří často vyprávějí nepravdivě“.⁸¹⁷

Na svobodu bylo propuštěno jenom několik málo romských rodin v Brně a také z jiných sběrných míst, což dokládají např. memoráty ze Strážnice a z Luhačovic. Osvobození však nemívало dlouhého trvání, poněvadž po necelých dvou měsících byly všechny tyto rodiny znovu zajištěny a bez jakýchkoliv ohledů zařazeny do velkého květnového transportu. Tehdy se před deportacemi zachránilo už jenom 29 jednotlivců; byl mezi nimi primáš J. Kubík se členy své cimbálové muziky, když se za ně zaručila neblaze proslulá tzv. Národopisná Morava a obecní úřad v Hrubé Vrbce. Podobně jako vrbečtí poskytli záruky za své romské spoluobčany také ve Strážnici, Radějově, Kněždubu, Svatobořicích, Přečkovicích a v Březnici.¹⁸⁸

To však bylo výjimkou. Jinde si počínala obecní samospráva zcela nekompromisně a s radostí využívala nařízených deportací k tomu, aby se beze zbytku zbavila nepohodlné romské populace. Nelítostný byl zejména postup v Luhačovicích, kde přes marné protesty manžela musila v březnu r. 1943 podstoupit cestu do sběrného místa Albína Heráková, se svým teprve jednodenním novorozencem Václavem.¹⁸⁹

Někteří Romové si zřejmě uvědomovali tragiku své situace a snažili se jí vyhnout útekem na Slovensko. Podle nařízení německých bezpečnostních orgánů nesmělo sice romské obyvatelstvo od 22. ledna 1943 v žádném případě měnit místa svého pobytu, výslovný zákaz byl však porušován a na moravsko-slovenském pomezí docházelo k přechodům hranic, které

předpokládala obecní kriminální policie ve Zlíně a zmiňují se o nich také někteří pamětníci. Proti útěkům vydal generální velitel neuniformované protektorátní policie 31. března 1943 zvláštní výnos, podle něhož mohli příslušníci policie používat bez výstrahy služebních zbraní při pokusech Romů o útěk.¹⁹⁰

Na několika sběrných místech došlo i k rušivým incidentům, z nichž jeden ve Starém Městě přerostl v otevřenou potyčku mezi Janou Kierovou a kriminální policií. Archiváliemi nedoložený je konečně také případ vzpoury ve vězení okresního soudu ve Zlíně. Romové, kteří tam byli shromažďováni k deportacím, postavili se prý dozorcímu personálu na zoufalý odpor, který však byl zlomen.¹⁹¹

Deportace protektorátních Romů se měly uskutečnit co nejdříve a pokud možno v krátkém časovém rozpětí. Tento původní záměr však nevyšel a celá akce se nakonec rozdělila do tří etap:

1. první etapu vyplňovaly březnové transporty r. 1943, jimiž byla od-sunuta podstatná část Romů z Moravy a Čech;

2. ve druhé etapě, přerušené dočasnou karanténou nad osvětimským cikánským táborem, byli v květnu a v srpnu r. 1943 transportováni pře-vážně vězňové z Letů a z Hodonína;

3. poslední etapa s malými transporty od října r. 1943 byla dobou od-sunu zbývajících Romů.

Průběh deportací lze odvodit pouze na základě zápisů ve vězeňských knihách cikánského tábora v Auschwitz II-Birkenau. Písemnosti protektorátních úřadů o této záležitosti byly skartovány a zachovalo se k tomu jen několik málo druhořadých účetních dokladů.¹⁹²

V první etapě byli transportováni 7. března 1943 Romové z Moravy, 11. března 1943 Romové z Čech a 19. března Romové z obou zemí. Ně- které usdlé rodiny byly z těchto transportů vyňaty a prozatím ponechány na svobodě.¹⁹³

Druhá etapa se skládala z transportů 7. května a 22. srpna 1943: v prv-ním z nich byli vězňové likvidovaného cikánského tábora v Letech a dále Romové a příslušníci jejich rodin, kteří byli odsunuti z vysloveně raso-vých důvodů, ve druhém z uvedených transportů byli pak vězňové likvi-dovaného cikánského tábora v Hodoníně.¹⁹⁴

V poslední etapě byli transportováni 19. října 1943 a 28. ledna 1943 Romové z Moravy a jednotlivě také z obou zemí. Jednalo se tu o osoby, které se předtím nacházely v nemocnicích, ve věznicích a v trestnicích, jakož i o Romy, kteří byli dopadeni při útěcích a byla na ně uvalena po- licejní preventivní vazba.¹⁹⁵

V tempu, jakým se deportace uskutečňovaly, vznikly podstatné rozdíly mezi českým a moravským prostředím. V Čechách se podařilo odsunout Romy vzhledem k jejich nižšímu počtu a rovněž díky drastičtějšímu po- stupu už v první etapě. Naproti tomu na Moravě zůstávalo poměrně dost romského obyvatelstva stále na volné noze. Také vězňové cikánského tá- bora v Letech byli transportováni o více než čtvrt roku dříve než vězňové cikánského tábora v Hodoníně.

Proto svolal říšský kriminálně policejní úřad na 7. května 1943 o tomto problému služební poradu do Berlína a odtud byly pokyny okamžitě

aplikovány v moravském prostředí. Podle dobového slovníku byl počet Cikánů a cikánských míšenců, kteří zbývali na Moravě po první etapě deportací, příliš vysoký a nešlo tu prý o ony výjimečné případy, na nichž se měla v budoucnu provést sterilizace. Proto na zvláštní poradě u generálního velitele neuniformované protektorátní policie v Praze 28. května 1943 vyslovil štábní šéf moravskému inspektorovi důtku za to, že se v jeho obvodu nacházela stále ještě více než pětina původní romské populace.¹⁹⁶

Po těchto výtkách bylo provedeno šetření, zda mezi moravskými Romy nežili takoví, kteří už měli být deportováni dříve. Při šetření vyšlo najevo, že v obvodech okresních četnických velitelství v Brně a ve Vyškově i kriminálních oddělení v Moravské Ostravě a v Olomouci se zdržovaly pouze rodiny, které byly z rozhodnutí německé kriminální policie ze sběrných míst propuštěny do svých domovů.

Naproti tomu v obvodu obecní kriminální policie ve Zlíně bylo v evidenci 103 Cikánů a cikánských míšenců, z nichž se 20 nacházelo ve vězeních, 26 bylo na nucených pracích v říši a 18 uprchlo před deportacemi. U ostatních se pak provedlo přezkoušení, po němž byly vybrané osoby zařazeny do nejbližších transportů.¹⁹⁷

Vlaky nebo jednotlivé vagony s transporty po svém odjezdu zastavovaly poprvé až na nákladním nádraží v Moravské Ostravě. Odtud pokračovaly v další jízdě přímo do konečné stanice, jejíž název byl napsán odpuzujícím šwabachem a zněl Auschwitz. Tam přejely přes výhybky na vlečku, po níž se za neustálého pískotu lokomotiv přibližovaly k místu svého určení.

4. CIKÁNSKÝ TÁBOR V AUSCHWITZ II-BIRKENAU

Mezi řekami Vislou a Sołou západně od Krakova, sídla správy Generálního gouvernementu, rozkládal se komplex koncentračních táborů, rozdělený do tří hlavních částí. První část vznikla už r. 1940 jako kmenový tábor v bezprostřední blízkosti města Oświęcim (něm. Auschwitz). Druhá byla založena v letech 1941 až 1942 na katastru násilně vystěhované obce Brzezinka (něm. Birkenau) a postupně se rozšiřovala do tzv. zájmového prostoru na území dalších vysídlovaných obcí Babice, Broszkwie, Budy, Harmeze, Pławy a Rajska. Třetí a poslední část byla stavěna od r. 1942 jako vnější tábor, ke kterému patřil hlavní tábor v Monowicích a několik desítek pobočných táborů na různých místech Horního Slezska i mimo jeho teritorium. Celý komplex byl označován nejprve společným názvem Auschwitz (od května 1943), později třemi jmény Auschwitz I, Auschwitz II-Birkenau a Auschwitz III (od listopadu 1943) a nakonec názvem Auschwitz — pod tím byla spojena část Auschwitz I jako mateřský tábor s částí Auschwitz II-Birkenau jako podtáborem — a názvem Monowitz (od listopadu 1944).¹⁹⁸

Část Auschwitz II-Birkenau měla obdélníkový půdorys 750×1800 m, jež protkávala síť kolmo se křižujících silnic. Od východu na západ vedly dvě silnice, které členily zastavěnou plochu do tří stavebních úseků

(Bauabschnitt, zkráceně B I, B II a B III). Od jihu na sever směřovaly další dvě silnice, z nichž východní probíhala po vnějších stranách úseků a západní rozdvjovala první a druhý úsek na dvě poloviny.

Jednotlivé stavební úseky se skládaly z podúseků, které označovala písmena malé abecedy a v nichž byly rozmístěny příslušné tábory. Funkce těchto táborů, určených původně k věznění válečných zajatců, se v průběhu jejich existence několikrát měnila, r. 1944 však platilo u nich následující označení a určení: B I a — ženský karanténní a nemocniční tábor, B I b — ženský pracovní tábor, B II a — mužský karanténní tábor, B II b — rodinný tábor terezínských Židů, B II c — maďarský ženský tábor, B II d — mužský kmenový tábor, B II e — rodinný tábor Cikánů, B II f — mužský nemocniční tábor, B III — nedokončený a na podúseky ještě nerozdělený úsek zv. Mexico, v jehož části byly přechodně umístěny maďarské ženy.

K táborům jako celku náležela společná zařízení, která stála mimo obdélníkovy půdorys: na západě to byla dvě velká krematoria, čistící a dezinfekční stanice, podúsek B II g se skladem vězeňských svršků a předmětů a dvě malá krematoria, z východní strany byla umístěna hlavní vstupní brána, vodárna, kasárna s lazaretem SS a budova velitelství.¹⁹⁹

Každý tábor ohrazovaly do výšky 2,5 m ostnaté dráty, jimiž v noci procházel elektrický proud o vysokém napětí. Všechny stavební úseky se zařízeními, postavenými západně od nich, obklopovalo druhé pásmo stejného ohrazení, na jehož vnějším okraji byly ve vzdálenosti asi 50 m od sebe rozestaveny dřevěné věže se stálou strážní službou SS (kleine Postenkette). Pokud odcházely pracovní oddíly na práci mimo tábory — nejčastěji na zemědělské dvory po zlikvidovaných obcích — vypochoďovali před nimi strážní a vytvořili kolem pracovišť po celou pracovní dobu souvislý kordón (grosse Postenkette).

Část Auschwitz II-Birkenau byla záměrně vybudována v nevhodném prostředí. Okolní bažinatý a vodou prostoupený terén prakticky nevysychal, takže byl příčinou stálých vlhkých výparů. Výběr místa nevyhovoval ani z klimatického hlediska, neboť podnebí se vyznačovalo značnými teplotními výkyvy přes den a ostrými rozdíly v průběhu roku, kdy tam panovala v létě úmorná vedra, v zimních měsících nesnesitelný chlad a na jaře a na podzim husté mlhy nebo vichřice.

Rodinný tábor Cikánů (Zigeunerlager) měl rozlohu 150×750 m. Delšími stranami sousedil na západě s mužským nemocničním táborem a na východě s mužským kmenovým táborem, zatím co za kratší jižní stranou se stavěla a od jara 1944 byla v provozu pověstná rampa, na níž se prováděly selekce židovských transportů.

Do tábora se přicházelo odbočkou ze silnice, která oddělovala druhý stavební úsek od třetího a směřovala ke čtvrtému a pátému krematoriu. Odbočka vedla kolem strážnice (Blockführerstube), kde musel každý procházející, ať oddíl nebo jednotlivec, hlásit svůj příchod a odchod. Dále se tam podávaly raporty o denním počtu vězňů a rovněž se tam vyměřovaly některé tresty. Za strážnicí byla vstupní brána do tábora a obě tato zařízení měla společný název (Vorne).

Středem tábora procházela silnice (Lagerstrasse) a kolmo k ní byly po-

staveny baráky (Block), jejichž levou řadu označovala lichá čísla 1—31 a pravou čísla sudá 2—32. Baráky byly 40,76 m dlouhé, 9,56 m široké a 2,65 m vysoké. Podle stavebních plánů měly původně sloužit jako vojenské polní stáje. Montovaly se z hotových dřevěných částí. Stěny se skládaly ze špatně falcovaných desek. Prkennou střechu, která byla pokryta lepenkou, podpíraly zevnitř dvě řady trámů. V krátkých štítových stěnách byly vchody s dvoukřídlovými vraty: za nimi byly deskami přepažené malé místnosti, podél nichž se vcházelo jakousi chodbou dovnitř každého baráku.

Bloky 5 až 27 a bloky 4 až 20 sloužily obytným účelům. Obě oddělené místnosti za každými vraty byly na táborové poměry téměř přepychově zařízené. Jednu z nich obývali vězeňští funkcionáři, ve druhé bývala jakási kancelář s evidencí blokového osazenstva, uskladňoval se tam chléb a některé potraviny před každodenním výdejem přidělů jídla ap. Vězňové byli ubytováni uvnitř vlastního bloku, který kromě dřevěných paland neměl prakticky žádné jiné vybavení.

Menší část bloků sloužila různým provozním a administrativním účelům. V bloku 1 se nacházel v obou oddělených místnostech za předními vraty sklad chleba (Brottkammer), kdežto zadními vraty se vcházelo kolem dvou oddělených místností — jednou z nich disponovaly vězeňské funkcionářky a druhou administrativní pracovnice z táborové písařny a kanceláře pracovního nasazení — do vlastního bloku, kde byly ubytovány vězeňkyně pracující v dětské kuchyni. V bloku 2 byla umístěna v levé přední místnosti táborová písařna (Lagerschreibstube) a v pravé přední místnosti kancelář pracovního nasazení (Arbeitseinsatz), v obou zadních malých místnostech byla kantýna a kolem ní se vcházelo do vlastního bloku, který sloužil k ubytování vězňů pracujících v kuchyni pro dospělé. V bloku 3 byl sklad oděvů pro vězně (Bekleidungskammer) a v bloku 8 byla expozitura táborového gestapa (Politische Abteilung). Bloky 29 a 31 měla vyhrazeny tzv. mateřská škola (Kindergarten), která sloužila k přechodnému umístění dětí, jejichž matky musily přes den pracovat, později k trvalému ubytování sirotků. Nemocnice (Häftlingskrankenbau, slang. revír) byla oddělena od ostatních bloků a příslušenství tábora ostatními dráty; nacházela se na konci liché řady bloků, tj. v blocích 30 a 32, později i v blocích 22 až 28, které byly zpočátku prázdné.

Na začátku, uprostřed a na konci obou blokových řad stály dřevěné baráky, nutné k zajišťování dalších existenčních funkcí tábora. Ihned za vstupní branou byly rovnoběžně s táborovou silnicí postaveny proti sobě dvě kuchyně: jedna vařila od samého počátku — nejprve pro všechny a pak jenom pro dospělé vězně — a pracovali v ní muži, druhá byla uvedena do provozu později jako dětská kuchyně a pracovaly v ní ženy. Mezi bloky 12 a 14 byly vybudovány záchody a mezi bloky 11 a 13 umývárna. Řadu lichých bloků zakončovaly umývárny, řadu sudých záchody a tzv. sauna. Záchody měly šest řad betonových podezdívek s dírami, které mohly sloužit pro 250 osob. V umývárnách byly tři železné roury s malými otvory, jimiž byla pouštěna voda do dřevěných koryt a nad těmi se mohlo umývat 40 osob. Sauna sloužila jako lázeň ke krátkým koupelím nově příchozích vězňů nebo při odšívování.

Terénu před bloky se používalo k nástupům (Apel), při kterých se zjišťoval početní stav vězňů. Mezi jednotlivými bloky a zvláště za nimi se táhl pás udupané hlíny (přeneseně Wiese), kde se vězňové stýkali a komunikovali v době volna.²⁰⁰

Krátce po otevření tábora dostalo tzv. politické oddělení z Berlína telegram, podle něhož se mělo s přiváženými Romy jednat jinak, než se Židy. Jejich transporty proto neprocházely po příjezdu selekcemi, po nichž by byli praceneschopní zplynováni a zbývající určení k vyhlazení v pracovním procesu (die Vernichtung durch Arbeit). Přijíždějící romští vězňové zůstávali proto ponechání v jednom celku a jen málo jich bylo zpočátku nuceno pracovat.²⁰¹

Podle zkušeností z východní a jihovýchodní Evropy nešli Romové na smrt klidně a odevzdaně jako religiózní Židé a z toho důvodu byly romské rodiny ponechávány v táboře pohromadě a udržovány v pocitu určitého klidu. Osvětimské plynové komory byly ostatně vytíženy a přetíženy hromadným vyražďováním přivážených židovských vězňů. Není konečně vyloučeno ani to, že Romové zůstávali ponechání při životě jednak proto, aby se na nich konala různá pozorování se zřetelem k jiným rasám, jednak z těch důvodů, aby se stali zdrojem falešných představ o relativně pohodlnějším a volnějším životě, které měly mást pozorovatele z komisí Červeného kříže nebo šikanovat neromské vězně, jejichž situace byla v tomto ohledu podstatně horší. V žádném případě nemůže být hodnověrné tvrzení velitele osvětimského táborového komplexu R. Hössa, že Romové byli internováni pouze přechodně a že po skončení války se počítalo s jejich propuštěním z tábora. Podobně jako Židé stali se i oni oběťmi hromadné fyzické likvidace, ke které však nedocházelo najednou, nýbrž postupným a nepřímým způsobem.²⁰²

Tábor byl v provozu od konce února 1943 do počátku srpna 1944 a po celou tuto dobu tam směřovaly transporty jednotlivců i více nebo méně početných skupin vězňů z říše a z jednotlivých okupovaných evropských zemí. Nejsilnější jejich příval nastal v prvním a v dalších dvou měsících po otevření tábora, pak byly deportace podstatně redukovány s výjimkou srpna 1943, kdy mj. v jediném transportu přibylo 768 vězňů z protektorátu, a postupně obnovovány od prosince 1943, nikdy však už potom nedosáhly rozsahu z první čtvrtletní existence tábora. Celkový počet transportovaných vězňů v jednotlivých měsících naznačují následující údaje.²⁰³

Každý nový vězeň včetně dětí, které se narodily v táboře, byl zapsán do evidenčních táborových knih. Evidenční kniha mužů obsahuje záznamy o 10 094 vězňích a evidenční kniha žen záznamy o 10 834 vězeňkyních. Celkem bylo v táboře evidováno 20 928 osob všech věkových kategorií. Z tohoto celkového počtu evidovaných vězňů příslušelo 63,8 % do říše, 22 % do protektorátu, 6,4 % do Generálního gouvernementu a 3,7 % do některých dalších zemí (zejména do Francie, Nizozemska, Belgie a Charvátska), zatím co 4,1 % vězňů bylo bez státní příslušnosti.²⁰⁴

K evidovaným vězňům je ovšem třeba připočítat také 1700 Romů ze sběrného tábora v polském Szepetově, mezi nimiž se po jejich příjezdu vyskytl skvrnitý tyfus. Proto byli umístěni v karanténě na dvou volných

Tab. 5. Počty vězňů transportovaných v jednotlivých měsících do cikánského tábora v Auschwitz II-Birkenau

Doba		Celkem	Z toho z prot.
26.	2. 1943—25. 3. 1943	11 476	2694
26.	3. 1943—25. 4. 1943	4072	19
26.	4. 1943—25. 5. 1943	2140	848
26.	5. 1943—25. 6. 1943	27	—
26.	6. 1943—25. 7. 1943	69	2
26.	7. 1943—25. 8. 1943	812	766
26.	8. 1943—25. 9. 1943	51	3
26.	9. 1943—25. 10. 1943	140	94
26.	10. 1943—25. 11. 1943	95	2
26.	11. 1943—25. 12. 1943	ca 220	—
26.	12. 1943—25. 1. 1944	ca 424	—
26.	1. 1944—25. 2. 1944	138	30
26.	2. 1944—25. 3. 1944	129	2
26.	3. 1944—25. 4. 1944	956	—
26.	4. 1944—25. 5. 1944	408	—
26.	5. 1944—25. 6. 1944	60	5
26.	6. 1944—25. 7. 1944	41	1

barácích a neprošli vůbec evidencí. Jednoho večera po 20. březnu 1943 byl pak vyhlášen zákaz vycházení z bloků (Blocksperrre), během něhož byli tito neevidovaní odvezeni do plynových komor.²⁰⁵

Vlaky s transporty přijížděly ve dne i v noci po železniční vlečce, která odbočovala z osvětivského nádraží směrem k táborové části Auschwitz II-Birkenau a tam zastavovaly na vedlejší koleji proti vchodu do ženského tábora. Po otevření vagonů musili všichni nově příchozí (Zugang) okamžitě vystoupit. Kdo se jakkoliv opožďoval, toho pobízeli strážníci SS se psy nadávkami a pažbami zbraní. Vše se odehrávalo ve velmi rychlém tempu a bylo provázáno křikem lidí a štěkotem psů.

Vystrašení muži a ženy s dětmi přestupovali pak na nákladní auta, která už byla připravena k jejich odvozu, nebo se seřazovali po pěti (Zu fünf) a vypravili se na místo svého určení pěšky, což bývalo častější. Jejich cesta vedla podél jednopatrové cihlové budovy s hlavní vstupní branou a strážníci kolem karanténního tábora a potom dále po silnici mezi II. a III. stavebním úsekem.²⁰⁶

Jakmile za pochodujícími pětistupy zapadla táborová brána, začal probíhat jejich evidenční příjem. Přijel-li transport v nočních hodinách, nahnali všechny jeho vězně do prvního volného bloku a přeložili na ráno příštího dne přijímací rituál, který se skládal z několika děsivých obřadů.

Prvním z nich byla koupel, neboť Romové nemusili jako jiní vězňové odevzdávat své civilní oděvy a většina jich přijížděla už s ostříhanými vlasy. Muži, ženy i děti se koupali všichni pohromadě a neobešlo se to opět bez nadávek, bití a šikanování, při němž dozorcí služba v sauně s oblibou pouštěla střídavě horkou a ledovou vodu.²⁰⁷

Po koupeli obdržel každý proužek bílého plátna a ten pak nosil přišitý na oděvu v levé polovině prsou a muži také na vnějším švu pravé nohavice kalhot. Na plátně byly vyznačeny tři symboly: trojúhelník, písmeno a číslo.

Trojúhelník (slang. vinkl) byl obecným označením vězňů a jeho barva vyjadřovala příslušnou kategorii — červená označovala politické vězně v tzv. ochranné vazbě, zelená zločince z povolání, černá asociály, fialová malou skupinu duchovních a tzv. badatelů Pisma a růžová homosexuály; nejpočetnější byli Židé s šesticípou hvězdou, tvořenou ze dvou trojúhelníků různých barev, z nichž žlutá označovala židovské vězně všeobecně a druhá odpovídala některé z výše uvedených kategorií. Romové byli považováni za protispolečenské živly, a proto dostávali všichni černé trojúhelníky. Pojem asociálnosti byl v jejich případě značně široký a zahrnoval kromě osob ze společenské periferie, jako byli tuláci, žebráci, drobní zloději, podvodníci, věštkyně a prostitutky, prakticky i všechny příslušníky usedlých romských rodin, kteří měli trvalé příbytky, stálé zdroje obživy, určitou úroveň vzdělání a někteří muži z řad německých Sintů a Romů dokonce sloužili předtím ve vojsku.

Podle velitele osvětlimského táborového komplexu byli v cikánském táboře vězněni např. bývalý lipský velkoobchodník, který bojoval v německé armádě za první světové války a byl starým členem nacistické strany, nebo tam byla berlínská studentka, která pracovala jako vedoucí Svazu německých dívek aj. Někteří muži byli nositeli vojenských vyznamenání, která obdrželi za statečné chování na frontách druhé světové války. Koncem března 1944 byl do tábora dodán dokonce jeden Rom, který sloužil v říšské branné moci v hodnosti poručíka. Bývalí důstojníci a vojáci měli zpočátku pro sebe a své rodiny určité výhody na bloku 7, později však byli vězni jako každý jiný.²⁰⁸

Písmena a čísla nahrazovala kategorizaci a nominaci vězňů po celou dobu pobytu v táborech. Číslování se provádělo v několika sériích, opatřovaných písmeny velké abecedy. Židům byla čísla vydána v sériích A a B, zatím co vězňové v tzv. převýchově byli číslováni v sérii E (Erziehungshäftling, E), sovětské válečné zajatci v sérii R (Russe-Kriegsgefangene, R) a Romové v sérii Z (Zigeuner, Z). Písmeno bylo napsáno vždy před číslem.

Následkem vysoké úmrtnosti a obtíží při rozpoznávání mrtvol byli vězňové osvětlimského táborového komplexu od jara 1943 tetováni. Tetování prováděli vězňové, vybraní k tomu účelu na politickém oddělení. Písmeno Z s příslušným číslem bylo tetováno jehlami, namočenými v zeleném inkoustu starším vězňům na levém předloktí a malým dětem na nozičce.²⁰⁹

Vězeňská písmena a čísla s nacionáliemi vězňů byla průběžně zapisována do evidenčních knih v táborové písárně a do osobních archů na politickém oddělení, kde byly rovněž vypracovávány seznamy nově příchozích. Z těchto písemností se pro cikánský tábor zachovala evidenční kniha mužů a evidenční kniha žen.²¹⁰

Každý vězeň musel slepě poslouchat a otrocky vykonávat všechnu příkázanou činnost, ať už vyplývala z přísných ustanovení nepsaného táborového řádu nebo ze sadistických nařízení mimo tento řád. Vše se provádělo buď po zvukových signálech nebo na ústní rozkazy.

Okolo 4.00 hod. zazněly údery gongu, po nichž začínalo ráno nelítostným buzením. Budíček se neobešel bez křiku, bití a nejrůznějších surovostí, jako bylo shazování spících s paland, tahání za vlasy, polévání stu-

denou vodou ap. V blocích, obývaných vždy několika stovkami osob, bylo minimum prostoru k oblékání a obouvání, k řádnému přikrytí lůžek houněmi a k nejnnutnějšímu úklidu. Každá známka nečistoty a nepořádku se však na místě trestala. Za prohřešky dětí, které se v noci počuraly nebo pokálely, dostávali trest jejich rodiče.²¹¹

Po vyběhnutí z bloků zbývalo málo času k postavení se do zástupů, čekajících na příležitost k vykonání tělesné potřeby nebo k provedení nejběžnější očisty. Používání sanitárního příslušenství bylo časově regulováno a tím opět provázáno nezbytnými nadávkami, ranami a různými krutostmi, mezi nimiž se těšilo zvláštní oblibě srážení lidí do latríny. Mnozí vězni se pro hustý nával a ustavičné strkání na latrínu (později na záchody) nebo na umývárny vůbec nedostali, jiní se stačili prodat jenom do jednoho z těchto zařízení.²¹²

Pokud se rozhodli čekat ve všech dlouhých frontách, vždy se tak či onak opožďovali a tím se vystavovali nejenom dalšímu brutálnímu zacházení, ale i nebezpečí rizika, že na ně nezbude káva nebo čaj, které dostávali ke snidani. Než se stačili v horečném spěchu nasnídat nebo vlastně pouze napít, už je vyháněli k rannímu apelu.

Na rozkaz Antreten! se museli před svými bloky postavit do desetičlenných řad, aby se tak usnadnilo jejich počítání. Nehledě na stav počasí stáli v pozoru do té doby, než se došlo k přesnému součtu přítomných včetně těch, kteří v noci zemřeli, byli v průběhu dne přeloženi na druhé bloky nebo odtransportováni do jiných táborů. Stání nepřestávalo a prodlužovalo se často až do 8.00 hod., někdy ještě déle. Evidenční hlášení o početním stavu vězňů se shromažďovala denně na strážnici a odtud byla raportem předávána velitelství.²¹³

Jakmile skončil ranní apel, vraceli se staří lidé a zpočátku rovněž ženy s malými dětmi na bloky — později byly matkám jejich děti za úpěnlivého křiku a pláče odebírány a po celý den umístovány v tzv. mateřské škole. Všichni ostatní vězňové měli v době od 6.00 do 17.00 hod. pracovat, tato povinnost a její uplatňování se však rozcházelo se skutečností, poněvadž uvnitř tábora byl nedostatek pracovních příležitostí a mimo tábor se chodilo pracovat výjimečně.

Po iluzorní práci následovala večeře, při níž byl vydáván celodenní příděl chleba. Ten však vězňové zpravidla okamžitě snědli: buď proto, že měli obrovský hlad, nebo z oprávněné obavy, že jim na příští den schovaný kousek chleba vezme některý ze spoluvězňů anebo ho sežerou křasy.

Nejvíce strastí a také nenávisti vyvolávaly večerní apely, které byly nekonečné zvláště tehdy, když se při nich zjistilo, že některý z vězňů uprchl. Odhalení útěku se vyhlášovalo sirénou, po jejímž houkání se vypravovali strážní SS hledat a stíhat uprchlíka. Apel trval do té doby, dokud se nepodařilo uprchlého vězně dopadnout.

Útěky z tábora postrádaly naději na úspěch. Chyběla jim jakákoliv příprava a pomoc zvenčí a navíc se uskutečňovaly z přísně střeženého a ostnatým drátem obehnaného prostoru, který byl ze všech stran obklopen jinými tábory a z něhož se jen zřídka vycházelo na vnější pracoviště. Přes všechny krajně nepříznivé okolnosti se našli jednotlivci, kteří se odvážili tohoto nebezpečného a nejistého podniku. Už 7. dubna 1943

uprchla S. Ciuroňová a není známo, zda byla dopadena či nikoliv. Ostatní útěky končily takřka vždy nezdarem a uprchlíci byli při nich zastřeleni nebo chyceni, uvězněni a dříve nebo později popraveni. Podle neúplných záznamů knihy bunkru pokusilo se o útěk 81 romských vězňů, z toho 20 českých. Někteří uprchli z kmenového tábora v Auschwitz I, většina pak z cikánského tábora v Auschwitz II-Birkenau.²¹⁴

Z českých vězňů uprchli z cikánského tábora 4. května 1943 Josef Serinek a František Růžička a 7. května 1943 Čeněk Vrba, Jan a Jaromír Danielovi, Antonín, Stanislav a Štěpán Holomkovi a všichni byli popraveni 22. května 1943. Dále uprchli 22. května 1943 Vilém Daniel a 24. června 1943 Josef Janeček, Antonín a Emil Růžičkovi a všichni byli popraveni 25. června 1943. Prvním uprchlíkem, který po internaci v táborovém vězení neskončil na jeho popravišti, byl Jaromír Herák z Luhačovic. Poprvé uprchl 27. listopadu 1943 a po věznění byl propuštěn a zařazen do trestného oddílu. Odtud se pokusil s Janem a Františkem Danielovými 1. února 1944 po druhé uprchnout, všichni tři však byli na útěku zastřeleni.²¹⁵

Vězení pro celý osvětimský táborový komplex bylo umístěno v bloku 11 kmenového tábora v Auschwitz I, kde vězně zavírali v tzv. bunkru, tj. v celách s postem nebo bez něho, v temnicích a v celách na stání (Stahzelle — cela o rozměrech 90 × 90 cm byla určena pro čtyři trestané, kteří v ní nemohli ležet ani sedět). Na rozkaz táborového gestapa byli vězni zařazováni do trestného oddílu, jehož příslušníci stáli pod přísným dozorem, dostávali nízké přídělky jídla a pracovali na zvlášť těžkých pracovištích. Oddíl byl umístěn odděleně v bloku 3 a později v bloku 11 kmenového tábora v Auschwitz I, pak v podúseku B I b a nakonec B II e v Auschwitz II-Birkenau, kde byl nasazován na meliorační práce v tzv. královském příkopu.

Všechny skutečné i smyšlené přestupky vězňů se bezděčně trestaly, respektive za ně byly vyměřovány tresty, o nichž se podávala písemná hlášení a které byly zapisovány do zvláštních formulářů.

Ze skupinových trestů byla nejčastější trestná cvičení (Strafexerzieren, slang. sport), která se prováděla na konci táborové silnice vysypané ostrým šterkem. Skládala se z cviků, jako bylo válení, poskakování, chození v kruhu se vzpaženými rukama, lehání a vstávání, dřepy, poklus ap. V létě 1943 takto cvičili vedoucí raportu z táborové písrny a vedoucí jednotlivých obytných bloků. Pak všichni zaspívali píseň Dass kann doch einer Seemann nicht erschüttern a po dozpívání cvičili za trest ještě jednou, při čemž zemřelo sedm nebo osm těchto vězeňských funkcionářů.²¹⁶ Dále bývala obvyklá trestná práce (Strafarbeit), ukládaná provinilcům za trest v době jejich pracovního volna, tj. v neděli a ve svátek, za polední přestávky nebo v době od skončení večerního apelu do zaznění gongu ve 21.00 hod., které ohlašovalo noční klid. Zvlášť obávaným trestným nařízením bylo nevydávat vězňům oběd při jejich plném pracovním využití (Kostenzug).

Mezi individuálními tresty zaujímalo přední místo bití, které se provádělo na zvláštní lavici na strážnici nebo přímo před očima spoluvězňů. Trestaný musel v německém jazyce počítat rány holí, jichž mu bylo na

obnažené hýždě vysázeno pět až pětadvacet. Často bývali vězňové trestáni také tím způsobem, že je zezadu zavěšovali provazem nebo řetězem za vykroucené ruce na stropní trámy v obytném bloku tak, aby nohama nedosáhli na podlahu (pfahlbinden).²¹⁷

Samovolný i organizovaný systém ukládaných trestů nepřinášel jenom tělesné a duševní útrapy, ale urychloval také celkové biologické vyhlazování, neboť se stával bezprostřední nebo nepřímou příčinou úmrtí vězňů. Tím napomáhal k uskutečňování hlavního cíle nucené táborové koncentrace, který řídila teroristická organizace SS a prakticky prováděla tzv. vězeňská samospráva.

V čele osvětimského táborového komplexu stál velitel, který současně velěl posádce SS a jejím jednotlivým oddílům, používajícím označení Svazy umrlčí lebky (Totenkopfverbände) a určeným ke strážní službě. V této nejvyšší funkci se postupně vystřídali vyšší důstojníci SS R. Höss, A. Libenherschel a R. Baer, jimž podléhalo vlastní velitelství (Kommandatur), táborové gestapo (Politische Abteilung), vedení táborové ochranné vazby (Schutzhaftlagerführung), pracovní nasazení (Arbeitseinsatz), správa (Verwaltung), posádkový lékař (Standortarzt) a dvanáct strážních oddílů (Truppenbetretung).

V každém jednotlivém táboře zaujímal nejvyšší místo jeho vedoucí, disponující neomezenou mocí nad životem a smrtí vězňů a rozhodujícím zvláště o ukládaných trestech. V cikánském táboře zastávali tuto úlohu důstojníci SS B. Pfütze, G. A. M. Palitzsch, F. Harder, H. B. Buch, G. Bonigut a nakonec W. R. Sawatzki. Jim byli podřízeni vedoucí raportu, tj. nižší důstojníci SS L. Plagge, J. Jochum a R. Hartwecker, dále táborový lékař, v jehož funkci se vystřídali B. Adolph, J. Mengele, H. Thilo ad., a vedoucí bloků, odpovědní za vyhlazování a průběh každodenních apelů. Součástí táborového vedení byla expozitura táborového gestapa, k níž příslušeli důstojníci SS P. Broad, G. Lachmann a F. J. Hofmann. Na nejnižším stupni ve formacích SS stáli strážníci (Posten), s nimiž byla masa vězňů v bezprostředním kontaktu při výkonu strážní služby a dále při všech speciálních akcích, jako byly selekce, transporty ap.

Vojenské struktury SS organizačně podléhala tzv. vězeňská samospráva, která byla výkonnou mocí v táboře. Rekrutovala se většinou z krutých a společensky vykořeněných kriminálních vězňů, hierarchizovaných do služebních hodností podle kompetence svěřených povinností.

Černé pásy označovaly vězeňské funkcionáře s nejvyšší pravomocí a privilegii. Funkci staršího tábora (Lagerältester) vykonávali němečtí kriminální vězni B. Brodniewicz a G. Körlin a od podzimu 1943 německý politický vězeň H. Diamanski a funkci staršího nemocnice (Lagerältester des Häftlingskrankenbau) M. Jackowski, O. Kuzdas, R. Diem a F. Gralla; tito funkcionáři odpovídali za pořádek buď v celém táboře nebo v jeho nemocnici. Hlavními písaři (Rapportschreiber) byli Poláci R. Frankiewicz a od února 1944 T. Joachimowski, kteří měli odpovědnost za přesný chod táborové písařny a zpracovávali hlášení o početním stavu vězňů. Kápem tábora (Lagerkapo), který byl odpovědný za dozor nad prací všech pracovních skupin, byl nejdříve Němec W. Brochmann a od podzimu 1943 Holanďan A. van Velsen.

Červené pásky nosili na rukávech starší bloků (Blockältester), kteří na svěřených blocích odpovídali za pořádek a čistotu, za přidělování jídla a oděvů, za zjišťování početního stavu vězňů ap. V této činnosti jim pomáhali zástupci (Vertreter), písaři (Blockschreiber) a starší světnice (Stubendienst). Na blocích s převážujícími českými vězni vykonávali funkce starších bloků např. německý politický vězeň A. Kühn (blok 15) a dále němečtí Sintové a Romové A. Gry (blok 13), P. Laubinger (blok 16), R. Steinberger (blok 18), G. Düncker (blok 19). H. Weiss (blok 21), M. Arnold (blok 23), A. Lutz (blok 25) ad.

Žluté pásky byly označením vězeňských funkcionářů, kteří dozírali nad výkony příslušných pracovních skupin a byli odstupňováni jako káповé a předáci (Vorarbeiter).

Někteří čeští vězňové se stali nižšími vězeňskými funkcionáři, např. funkce stubendienstů zastávali Jaroslav Daniel, Karel Daniel, Blažej Dydy, Karel Dydy, Karel Holomek, Antonín Kloc, Ludvík Murka, funkci vorarbeitera Blažej Dydy atd.

Příslušníci tzv. vězeňské samosprávy byli osvobozeni od tělesné práce. Bydlívali za vstupními vraty jednotlivých bloků v malých oddělených místnostech, kde měl každý své lůžko s příkrývkou a dokonce s prostěradlem. Dostávali více jídla, které si doplňovali ze zabavených zásob židovských transportů a z rozkrádaných vězeňských přidělů. Někdy měli i alkohol a cigarety. Chodili relativně čistě a dobře oblečení.

Vězeňským funkcionářům se výsadním postavením přibližoval personál, který byl zařazován na různá táborová zařízení. V čele obou kuchyní stáli polští vězňové: v kuchyni pro dospělé A. Urbański a J. Smierzchal-ski, v kuchyni pro děti J. Bromilski a J. Pazdro. Poláci měli v rukách také kantýnu: nejdříve J. Żarnowiecki, S. Schabenbeck a M. Perski a po objevení jejich přehmatů B. Płończak a S. Kwiatkowski.

Z českých vězňů se dostali na práce v kuchyni pro dospělé Antonín Daniel a Vladimír Daniel, v dětské kuchyni A. Blumaierová, Vlasta Danielová, Zdena Holomková, Antonie Chovancová, Anna Kýrová a Růžena Kýrová, v kantýně bratři František a Štěpán Holomkovi. Jako jídlonosiči se přechodně a příležitostně uplatňovali Iren Herák, Otakar Herák, Tomáš Šubrt ad.

Jídlo dostávali vězňové ráno, v poledne a večer, ani jeden z těchto tří denních přidělů se však neshodoval s neuvěřitelně nízkými normami. Příčinou často až propastného rozdílu mezi skutečností a oficiálním předpisem bylo na prvním místě rozkrádání, jehož se zúčastnil všechen mocenský aparát včetně vězňů samých.

Táborové kuchyně a sklady potravin podléhaly velitelské správě SS, která odtud dávala bez ostychu vyvážet maso, tuky, cukr a jiné nedostatečné potraviny a doplňovala tím zásoby ve vlastních zařízeních. O takto nelegálně převáděné položky se pak ochuzovaly vlastní výchozí suroviny k přípravě jídla pro vězně. Institut hygieny v Rajsku podle vzorků zasílaných z jednotlivých táborů došel k závěru, že ve vězeňské polévce chybělo 60—90 % margarínu a že salám obsahoval jenom polovinu tuku ve srovnání s uzeninami, určenými pro stravování příslušníků SS.

Vyšetřené nedostatky zůstávaly bez jakéhokoliv povšimnutí a někdy

byly dokonce ironizovány. Když např. lékař SS v kuchyních cikánského tábora zjistil, že připravované jídlo neobsahovalo předepsané kalorie a podal o tom stručné hlášení, odpověděl mu na to vedoucí tábora slovy: „Ach, vždyť to jsou jenom Cikáni.“²¹⁸

Rozdělování jídla na obytných blocích a v pracovních skupinách měli na starosti nejnižší vězeňští funkcionáři, kteří beztržně zmenšovali příděly chleba i polévky a takto „zorganizované“ přebytky si ponechávali pro vlastní spotřebu a k dalším machinacím. Bochník vězeňského chleba o váze 1400 g se měl rozkrajovat na čtvrtky, často se však dělil na šest a někdy i na osm dílů. Tím se denní porce chleba na jednoho vězně scvrkávala velmi hluboko pod stanovenou hranici 350 g. Podobné praktiky se uplatňovaly také při nalévání polévky, čímž se její litrová denní porce snižovala někdy až o třetinu.²¹⁹

K rozkrádacům z řad personálu SS a tzv. vězeňské samosprávy se připojovali i vězňové, kteří měli přístup k jídlu dříve, než se mohlo dostat na obytné bloky nebo na jednotlivá pracoviště. Byli to především pracovníci a pracovnice v kuchyních a potom také jídlonosiči, což shodně potvrzují všichni pamětníci, kteří měli možnost uplatnit se na těchto pracovištích a v těchto činnostech.²²⁰

Vedle krádeží podílely se na rozdílech mezi předepsaným a skutečným stavem přidělovaného jídla i některé další okolnosti. Ve skladech se značné množství brambor, zeleniny a řepy špatným uskladněním kazilo a shnilé produkty se pak vyhazovaly na smetiště spolu s dalšími odpadky. Chybějící brambory a zvláště zelenina se nahrazovaly řepou, pokud nezůstaly vůbec bez náhrady. V obou kuchyních se jídlo vařilo v kotlech o obsahu 300 l, které se však nemohly naplňovat až po okraj. Každý kotel obsahoval obvykle jenom 260—270 l připravované polévky nebo kaše, které jen tak bylo možno při vaření míchat a zpracovávat. Hotové jídlo přenášeli jídlonosiči v bečkách na zvláštních nosítkách a při takové přepravě se vždycky část tekutiny rozlévala. Na obytné bloky a na pracoviště docházelo následkem těchto technických důvodů v každé dávce vždy méně jídla, než s jakou se oficiálně kalkulovalo.

Dospělý měl dostávat ke snídani půl litru kávy nebo čaje, k obědu litr polévky a k večeři půl litru kávy a čtvrtku chleba s příkrmem, zatímco dětem bylo do zrušení jejich zvláštních přidělů předepsáno ráno čtvrt litru mléka, v poledne litr kaše nebo polévky a večer čtvrt litru mléka a 250 g bílého chleba s máslem.

Káva se vařila z kávoviny a čaj (slang. hrbata) z bylin. Na kotel této tekutiny se počítalo s 3 kg cukru, takže na jednu porci měly připadnout 3 g cukru. V praxi se však káva ani čaj nesladily, takže tekutina bývala ráno i večer hořká. Polévka byla označena v týdnu čtyřikrát jako masová a třikrát jako zeleninová. Porce prvního druhu měla obsahovat 20 g masa s kostí, 150 g brambor, 150 g zeleniny, 20 g moučky Avo nebo mouky a 5 g soli, porce zeleninové polévky 20 g margarínu, 500 g zeleniny nebo brambor, resp. 250 g zeleniny a 250 g brambor, 40 g krupice nebo krup, 10 g moučky Avo nebo mouky a 5 g soli. Maso s margarínem putovalo z převážné části do kuchyně SS, zeleninu a mnohdy také brambory nahrazovala řepa. Někdy se používaly za výchozí suroviny také potra-

viny ze zavazadel, odebíraných hromadným židovským transportům; tyto potraviny však nebyly čerstvé, poněvadž se čekalo dlouho na jejich roztřídění, a byly smíchány s různými odpadky a předměty, jako byly knoflíky, tkaničky atd. Mezi polévkami, připravovanými v táborových kuchyních, nebyl téměř žádný rozdíl: masové i zeleninové polévky byly vodové a nechutné, takže nově příchozí a ještě nevyhladovělí vězňové je požívali jen s největším sebezapřením nebo je odmítali jíst. Večer se mělo k celodennímu přidělu chleba vydávat dospělému vězni 40 g salámu nebo margarínu, resp. 50 g sýra nebo marmelády. Chléb byl kyselý a těžko stravitelný a odporně červený salám podléhal velmi rychle zkáze.²²¹

Předepsané přiděly jídla byly kvalitou i množstvím, které se rozkrádáním a dalšími okolnostmi dost podstatně snižovalo, naprosto nedostačné, neboť byly zcela záměrně udržovány na nevyhovující úrovni. Ne počítalo se totiž s nimi k uchování, nýbrž naopak k postupnému odumírání života vězňů.

Hladový přidělový systém se dal doplňovat nákupy v kantýně a na černém trhu nebo také „organizováním“ jídla uvnitř i vně tábora. V sortimentu kantýnského zboží sice chyběl chléb a další hodnotnější potraviny, čas od času tam však bylo možno koupit masovou polévku, červenou řepu a cibuli, hlemýžďe naložené v soli a minerální vodu, dále také cigarety, mýdlo, potřeby k holení a mytí zubů a některé další drobnosti. Prodávalo se v určité dny a za říšskoněmecké marky, které se vyměňovaly za šperky a zlato dovezené z domova, nebo se získávaly jako prémie za stálou práci, případně i nejrůznějšími nelegálními způsoby. Daleko širší výběr poskytoval proti kantýně černý trh, kam plynulo zboží z vnitřních i vnějších zdrojů. Přimo v táboře zásobovali toto obchodní odvětví všichni rozkrádači, kteří nestačili výsledky svého „organizování“ sami spotřebovat, zvenčí pak pracovní skupiny, které měly spojení s kategorií tzv. civilních dělníků nebo se členy vyklizovacího oddílu, slangově nazývaného Kanada. Obchodní styky na černém trhu byly přísně výměnné a mohli do nich vstupovat jenom ti, kdo sami něco na takovou výměnu přinášeli.²²²

Možnosti nákupu v kantýně nebo na černém trhu měli pouze prominenti. Vedle majetnějších vězňů k nim přibývali všichni ti, kteří vykonávali funkce ve vězeňské samosprávě, kteří získali trvalou práci v různých táborových zařízeních, kteří vlastnili hudební nástroje a hráli v táborovém nebo v jiných orchestrech, kteří těžili z prostituce a úplatků za ni ap.

Naproti tomu vězňové, kteří některou z uvedených možností postrádali a zůstávali odkázáni jenom na přidělový systém, pociťovali stálou a obrovskou potřebu jíst, tu však neměli čím ukojit. Trpěli proto neustálým hladem, který se měnil v dlouhodobou podvýživu, postupně vyčerpával tělesný organismus a mohl vést k tzv. zmusulmanění. Musulmanem byl v táborové mluvě SS i vězňů nazýván zbídačelý ubožák, který se ocitl na samém kraji svého martýria, využíval každé příležitosti k získávání jídla a nedovedl se vyhnout ani požívání nahnilých brambor a řepy,

syrových slupek a jiných odpadků, vyhazovaných z kuchyní na blízka smetiště.²²³

Ještě horší důsledky než všeobecný nedostatek energie, hlavních živin, vitamínů a solí v kvalitativně a kvantitativně nevyhovujícím jídle měla katastrofální nouze o pitnou vodu. V táboře byl vodovod zaveden zpočátku jenom do kuchyní a teprve postupně se jeho instalace rozšířila na umývárny a zásluhou polských lékařů-věznů také do nemocnice. Voda z jeho kohoutů se však pouštěla omezeně, tekla slabým proudem a byla zdravotně závadná. Tekutina, přidělovaná při výdejích snídaně, oběda a večere, k uhašení žízne nestačila, a proto dospělí a zvláště děti běžně pili vodu srážkového původu a pokud se dostali k vodovodu, tedy i vodu zdravotně závadnou.²²⁴

Vězňové bydlili na dřevěných obytných blocích s plošnou výměrou 389 m² a prostorovým objemem 1248 m³. Od těchto rozměrů je třeba odečíst velikost dvou místností, které se nacházely vždy za oběma vstupními vraty. Každý blok byl přizpůsoben k ubytování 300 vězňů. Bezprostředně po otevření tábora se však na jednom bloku tísnilo někdy až 1000—1200 vězňů a ubytovací kapacita tím byla fatálně přetěžována.

Kolem vnitřních delších stěn každého bloku byly rozestavěny třípatrové dřevěné palandy (slang. bukša), které byly 185 cm dlouhé, 280 cm široké a 200 cm vysoké. Na jednotlivých patrech se počítalo s umístěním 5—6 vězňů, s postupným přepínáním ubytovacích možností však tento počet vzrůstal někdy až na 15 vězňů. Přeplněná patra umožňovala za těchto okolností spánek jenom na boku a když se chtěl jeden ze spících obrátit, nutil ke změně polohy všechny své sousedy.

Spát se mělo na papírových slamnicích s dřevitou vlnou, ty však obyčejně chyběly. Proto spali vězňové na holých deskách, pokrytých houněmi, pokud ovšem tyto měli k dispozici. Koňské houně sloužily rovněž k příkrývání. Slamníky a houně se nevyměňovaly, a proto byly dlouhým užíváním opotřebované a silně znečištěné.

Jediným vnitřním vybavením byla dvoje plechová kamna. Stála na začátku a na konci každého interiéru a byla spojena cihlovým komínem, který se táhl po podlaze ve výšce asi 50 cm a šířce asi 60 cm; teplem spalovaných plynů měl sloužit k ohřívání vzduchu a přispívat tak k vytápění. To se však míjelo očekávaným účinkem. Proto se používalo tohoto zařízení k jiným účelům (jako místa k sezení a k odkládání osobních věcí vězňů, k rozdělování jídelních a potravinových přidělů ap.).

Stěny bloků neměly okna, takže vzduch spolu se světlem pronikal dovnitř dvěma řadami střešních světlíků a přes den také oběma otevřenými vraty. Tento způsob větrání a osvětlování byl však zcela nevhodný, takže uvnitř panovalo zkažené ovzduší a přímí, které se v noci po uzavření vrat ještě dále zhoršovalo a prohlubovalo.

Hygienická zařízení na blocích chyběla. Voda tam nebyla k umývání nikdy zavedena a místo záchodů stály u zadních vrat jenom bečky na výkaly, kterých se muselo používat v noci a někdy i ve dne, pokud byl vydán zákaz vycházení v celém táboře nebo jenom na určitém bloku (Lagersperre, Blocksperre); stávalo se to pravidelně při očekávání příjezdu velkých židovských transportů a připravovaných selekcí.

Bloky byly postaveny bez jakékoliv izolační vrstvy přímo na podmáčeném podloží, takže uvnitř trvala stálá vlhkost. Střechami, které neměly stropní konstrukci, často zatékalo. Srážková voda prosakovala na horní a další patra paland a stékala přímo na podlahu z udusané hlíny, kterou proměňovala v jednu velkou a dlouho nevysychající louži bláta. Za deště nebo sněhu se sušily vlhké oděvy a houně vlastním teplem vězňů, čímž se dále znehodnocovalo už tak dost špatné vnitřní ovzduší.

Na blocích, které byly vždy alespoň částečně obsazeny předchozími transporty, nechtěli nově příchozí vězňové zůstat v izolaci a snažili se dodržet své rozvrstvení podle rodin nebo pokrevního příbuzenství, podle dřívějšího bydliště nebo původu z jedné osady a oblasti, podle příslušnosti k jednomu transportu ap. Obsazovali proto určitá patra na palandách, resp. určité palandy nebo skupiny paland. Tím se vytvářela uvnitř velkého a zpravidla konfliktního společenství jednoho bloku jakási menší seskupení, která si zajišťovala lepší místa na spaní, „organizovala“ více houní ap., a vznikaly tak určité předpoklady vzájemné pomoci a sebeobranu.²²⁵

Romům se na rozdíl od jiných vězňů po jejich příchodu do tábora nevydávaly zvláštní vězeňské oděvy ani obuv. Některé transporty byly ponechány v oblečení a v botech, v nichž přijížděly, bez ohledu na to, že byly velmi chatrné. Jiné transporty byly vybavovány svršky po zplynaných židovských vězňích. V obou případech byly pak po celé zadní části těchto civilních oděvů vyznačeny červenou olejovou barvou dlouhé pruhy v podobě písmene X.

Přeplněnost obytných bloků a nedostatek vody, znemožňující řádné umývání a praní, byly příčinami všeobecného znečištění nejen vězňů samotných, ale také jejich paland a oděvů. V důsledku těchto poměrů se po celém táboře obrovsky rozmohl hmyz, zvláště vši, které prakticky znemožňovaly noční odpočinek a přenášely různé epidemie. Odvšívování se přitom provádělo nesoustavně a bez zřetelnějších výsledků.

Vězňové pracovali jenom ve velmi omezeném rozsahu, který byl potřebný k zajištění nejnnutnějšího chodu a k dokončení výstavby tábora. Provoz obstarávaly především kuchyně, dále také nemocnice a některá jiná zařízení. Na všech těchto pracovištích se uplatňovala málo početná skupina vězňů.

V kuchyni pro dospělé pracovali muži a v později zřízené dětské kuchyni ženy. Bydleli na oddělených blocích, měli dvakrát v týdnu přístup ra umývárny, nemuseli hladovět a dostávali prémie, za které se dalo nakupovat v táborové kantýně. Podobně jako kuchaři získali práci pod střechou také někteří bývalí nemocniční pacienti, jichž za rekonvalescence a po uzdravení používali vězeňští lékaři k sanitární a úklidové službě. Také toto pracoviště mělo své přednosti a poskytovalo mj. příležitost k opatrování byť i velmi omezeného sortimentu léků, které byly žadným předmětem výměnného obchodu.²²⁶

Jednotlivci zajišťovali spojení mezi obytnými bloky a různými táborovými zařízeními, např. při předvolávání provinilců na strážnici a předávání všech rozkazů odtud po celém táboře, při roznášení jídla a potravin z kuchyní a skladů chleba, při odvozu mrtvol do márnice a odtud

do krematorií, při hlídání vrat obytných bloků, kam nesměli vstupovat cizí vězni ve dne a odkud měli ubytovaní vězni zakázáno vycházet v noci aj. Všechny tyto funkce měla pod ochranou vězeňská samospráva, což bylo spojeno s různými příznivými okolnostmi, zejména s vyššími přídělky jídla.

Několik vězňů se uplatňovalo také v dozorčí a čistící službě v umývárkách, na záchodech a v sauně. Mohli se volněji pohybovat a to mělo svůj význam při zajišťování kontaktů mezi obytnými bloky a jejich osazenstvem.

V poskytovaných výhodách se uvedená pracoviště a činnosti od sebe lišily, takže i postavení jednotlivých skupin bylo značně rozdílné. V jednom se však jejich práce shodovala: byla trvalá, umožňovala žít v lepších podmínkách, poskytovala více šancí k přežití.

Masa ostatních vězňů byla zbavena jakéhokoliv pracovního zvýhodnění, neboť pracovala jen velmi málo a pouze příležitostně. Muži i ženy byli nasazováni na zvlášť namáhavé dokončovací práce, jako byla stavba umývár a sauny, výkopy k instalování vodovodu a elektrického osvětlení, budování táborové silnice, kopání odvodňovacích příkopů, úpravy prostranství mezi bloky a kolem táborového příslušenství, daleko častěji však na bezúčelné a vleklé práce, jako bylo přenášení těžkých nákladů z jednoho místa na druhé a zase zpátky, vyrývání a přesazování drnů, přehazování hlíny, písku nebo kamení ap. Zřídka se chodilo na pracoviště mimo tábor, kde muži pracovali na protahování železniční vlečky, nebo na pozemních pracích v blízkosti dostavovaných krematorií, ženy sbíraly trávu a kopřivy pro táborové kuchyně ap.²²⁷

Všechny práce pod širým nebem bylo třeba vykonávat za každého počasí a ve velmi rychlém tempu, k němuž pobízely ustavičné rozkazy Bewegung! Bewegt euch! Vězni, kteří stanovenému pohybu nestačili, bývali bití a mnohdy i ubijeni k smrti, jiní umírali následkem celkového tělesného vysílení. Je ovšem třeba konstatovat, že cikánský tábor byl vyhlazovacím zařízením, které stačilo plnit své vražedné určení katastrofálními stravovacími a ubytovacími poměry. Na rozdíl od jiných vyhlazovacích táborů v něm tzv. zničující práce nedošla plného uplatnění.

Životaschopnost vězňů oslabovala i jejich duševní zátěž, která existovala po celou dobu táborové koncentrace a stupňovala se s délkou trvání. Začala šokem při přijímacím rituálu a byla pak stále živena traumaty, která se objevovala a zvětšovala v souvislosti s každodenním terorem, hladem, špínou a namnoze zbytečným pracovním vypětím v táboře, stejně jako za ostatními dráty probíhajícími a viditelnými scénami na rampě a na prostranstvích před oběma krematorii.

Jednotlivci reagovali na zátěžové faktory podle své individuální odolnosti. Jedni neztráceli vůli k životu, byli ochotni riskovat a pokoušeli se uprchnout, doufali v osvobození a v potrestání svých trýznitelů, což vyjadřují i slova žalující písně Aušvicate hi kher báro. Druzí v předtuše konce popírali morální zásady a normy chování a snažili se užívat všeho, co bylo dosažitelné a mohlo nějak zpříjemnit poslední dny existence; v táborech nebyly vzácností pitky a prostitute, jak dokazuje akvarel Orgie

na cygańském, který namaloval před r. 1944 bývalý vězeň W. Nowakowski.²²⁸

Většina vězňů byla ovšem krajně vyčerpána, upadala do trvalé deprese a pasivity, ztrácela schopnost jakékoliv sebeobrany a pasivně se smiřovala s osudem, jemuž nebylo možno nijak zabránit.

Sociální a zdravotní péči o vězné kamuflovaly mateřská škola a nemocnice. Obě instituce byly totiž vzdáleny od svého poslání, které splňovaly jen zčásti a zdánlivě: tábor byl určen k ničení a nikoliv k zachování života dětí a nemocných.

Mateřská škola vznikla z Mengelova příkazu po několika týdnech existence tábora. Nacházela se v blocích 29 a 31, které byly uvnitř bíle vylíčený a ozdobeny kresbami různých pohádkových představ. Prostranství mezi posledním blokem a umývárnu sloužilo za dětské hřiště a byl tam i písek na hraní a kolotoč s houpačkami. Zařízení bylo určeno pro děti do 6 let, které matky musely odevzdávat ošetřovatelkám po ranním apelu a vyzvedávaly si je až po odpoledním návratu z práce. Děti bylo zpočátku na obou blocích několik set a starala se o ně německá vězeňkyně H. Hanemannová se dvěma Polkami a několika Romkami. Škola později změnila rozsah své působnosti, neboť v ní byly trvale umístovány osiřelé děti, mezi nimiž pracovala i lékařka-vězeňkyně L. Adelsbergrová.²²⁹

Nemocnice byla zřízena koncem března 1943 na blocích 30 a 32, v červenci 1943 byla rozšířena o bloky 24, 26, a 28 a na podzim 1943 ještě o blok 22. Nemocniční bloky byly uvnitř tábora obehnaný ostnatým drátem a vybavením se zpočátku nijak nelišily od bloků obytných. Teprve v létě 1943 k nim byl připojen vodovod a koncem jara 1944 se začala stavět kanalizace.

Nemocní leželi po pěti a někdy až po deseti na každém patře jednotlivých paland, přikrývali se všichni jedinou znečištěnou houní a pod sebou měli jen slámu a později papírové pytle s dřevitou vlnou. Podle druhu choroby byli rozmístěni na jednotlivé nemocniční bloky, kde byl vždy hlavní lékař-vězeň a tomu pomáhali na jednotlivých úsecích další lékaři-věznové.

V bloku 32, vedeném T. Śnieszkiem, byli na dvou úsecích muži se skvrnitým tyfem a ve třetím ostatní infekčně nemocní; na odděleném místě tohoto bloku byla také nemocniční lékárna, vybavená jen nejzákladnějšími léky, papírovými obvazy a buničinou. Blok 30, v jehož čele stál W. Kulesza, byl určen pro interní choroby žen a dětí. V bloku 20, jehož hlavním lékařem byl S. Wrone-Merski, bylo interní oddělení pro muže a chlapce, dále zubní oddělení a přijímací ambulance pro celou nemocnici. Blok 26, vedený T. Szymańským, sloužil jako infekční oddělení pro ženy a děti. Blok 24 byl určen pro rekonvalescenty (Schonungsblock), zatím co na bloku 22 se konaly lékařské pokusy a bylo tam oddělení pro nemocné nomou, které vedl B. Epstein.

Celkem působilo v nemocnici asi 30 lékařů, mezi nimiž byli i čeští věznové F. Janouch, J. Češpiva, Z. Štich, R. Weisskopf-Vítek a prof. B. Epstein. Jako ošetřovatelé a ošetřovatelky pracovali v nemocnici neškolené síly z řad romských vězňů, jejichž úkolem bylo rozdělovat porce

jídla a měřit teploty nemocných. Z českých vězňů to byli Antonín Daniel, Josef Růžička, Ladislav Malík, Filoména Holomková, Antonie Richtrová ad.

Nejzhoubnější a nejobávanější chorobou v táboře byl skvrnitý tyfus. Většina postižených, kteří byli zesláblí a vyčerpaní předcházející dlouhodobou podvýživou, během onemocnění nebo za rekonvalescence umírala. V době největšího rozmachu této epidemicky se šířící choroby leželo v létě 1943 na infekčních odděleních v nemocnici až 2000 pacientů, pro něž však chyběly léky na snižování horeček a někdy nestačily přiděly čaje na zmírnění jejich obrovské žízně. Dalším rozšířeným onemocněním byly průjmy jako důsledky nedostatečné výživy nebo příznaky břišního tyfu a úplavice. Zdlouhavou a velmi nepříjemnou kožní chorobou byl svrab, který vyvolával silné svědění a byl spojen z rozškrabanou pokožkou a s tvorbou velkých strupů (Krätze, slang. grece). Při vysoké koncentraci vězňů se lehce šířily také neštovice a dále tuberkulóza s velmi rychlým průběhem. U dětí a mladistvých se vyskytovala noma, která začínala utvořením sněti na obličejí a byla provázena následným rozpadem tkáně.²³⁰

Jeden úsek na nemocničním bloku 30 sloužil jako porodní oddělení. Podobně jako v celé nemocnici chybělo i tam jakékoliv zvláštní vybavení. Opět to tedy byly jenom dřevěné palandy se špinavými houněmi bez dalších základních předpokladů, tj. odpovídající čistoty, výživy a zejména léků. Zdravotní službu konali na porodním oddělení výhradně lékaři a ošetřovatelé SS, jejichž jedinou starostí bylo dbát na to, aby se novorozencům po obvyklém evidování vytetovalo na nožičce jejich vězeňské číslo, pokud se ovšem děti ihned po narození neusmrcovaly, což se provádělo v době, kdy byl tábor přeplněn nebo zachvácen různými epidemiemi. Jak často se v evidenčních knihách zaznamenávalo u jednotlivých jmen Birkenau bei Auschwitz jako místo narození, naznačují údaje následující tabulky.²³¹

Tab. 6. Počty dětí narozených v táboře (březen 1943—červen 1944)

Měsíc	Děvčátek	Chlapců	Novorozenců
Březen 1943	14	17	31
Duben 1943	23	20	43
Květen 1943	15	31	46
Červen 1943	15	24	39
Červenec 1943	22	25	47
Srpen 1943	20	23	43
Září 1943	16	14	30
Říjen 1943	13	10	23
Listopad 1943	8	12	20
Prosinec 1943	3	3	6
Leden 1944	6	1	7
Únor 1944	2	3	5
Březen 1944	3	—	2
Duben 1944	4	3	7
Květen 1944	3	6	9
Červen 1944	5	5	10

Celkem se tedy v táboře narodilo 370 dětí, z nichž bylo 198 chlapců a 172 děvčátek. Z tohoto celkového počtu přišlo na svět v první polovině táborové existence 81,9 % novorozenců, ve druhé polovině však jen 18,1 % novorozenců. Náhlý pokles porodnosti měl své příčiny vnější (deportace nových vězňů po prvních třech měsících byly podstatně redukovány) i vnitřní (stále se snižující počet mladých vězňů v táboře a především všeobecná tělesná slabost vězeňkyň, která měla za následek vzrůst potrativosti a zvýšení počtu mrtvě narozených dětí).

Úmrtnost v táboře byla extrémně rychlá a vysoká, takže jen málo novorozenců a kojenců přežilo delší dobu než několik měsíců. Dokládají to příklady kratičkého života dětí s protektorátní příslušností, u nichž jsou v evidenčních knihách čitelná data jejich narození a úmrtí.²³²

Cikánský tábor byl vyhlazovacím táborem, který svůj úkol stačil plnit nesnesitelnými podmínkami bytí. Jeho katastrofální stravovací, ubytovací a hygienické poměry vyčerpávaly velmi rychle organismus každého vězně a oslabovaly jeho odolnost vůči chorobám, které se stávaly při omezené zdravotní péči hlavní příčinou masové úmrtnosti.

Šanci na přežití tu měli jenom jednotlivci s lepší fyzickou a psychickou kondicí, kteří byli před deportacemi značně integrovaní s okolní společností, měli pravidelné zdroje obživy i určitou kulturní úroveň, uměli se v táboře vyrovnat se situací a díky pracovní dovednosti, určitým znalostem němčiny a někdy i zcela náhodným okolnostem získali trvalejší práci a s ní případně i přístup k potravinám. Přežít ovšem mohli jenom za předpokladu, že se jim podaří vymanit z vražedných táborových poměrů. Útěk neopaskytoval takřka žádnou naději na úspěch, takže jediným možným východiskem bylo přeložení do jiných táborů.

Už 4. a 12. března 1943 bylo přemístěno asi 700 mužů a chlapců na práce do kmenového tábora v Auschwitz I a 9. listopadu 1943 bylo transportováno asi 100 mužů do koncentračního tábora v Netzweileru. Mezitím provedl někdy v červenci 1943 H. Himmler inspekční návštěvu v osvětlimském táborovém komplexu a po důkladné prohlídce obytných a nemocničních bloků cikánského tábora nařídil, aby byli práce schopní Romové odesláni do jiných koncentračních táborů a tam postupně zničeni prací, kdežto ostatní nezpůsobilí vězňové, především staří a nemocní lidé a dále matky s malými dětmi, měli být na místě zlikvidováni, čímž by byl vlastní tábor zrušen. Když k tomu velitel osvětlimského táborového komplexu podotkl, že taková akce bude vyžadovat určité přípravy, dostalo se mu odpovědi, že říšský kriminálně policejní úřad provede co nejdříve tzv. prosévání.²³³

Trvalo však téměř rok, než byly sestaveny a vypraveny transporty romských vězňů na práce do jiných koncentračních táborů: 15. dubna 1944 bylo transportováno 884 mužů do Buchenwaldu a 473 žen do Ravensbrücku, 24. května 1944 82 mužů do Flossenbürgu a 144 žen do Ravensbrücku a konečně 2. srpna 1944 918 mužů do Buchenwaldu a 490 žen do Ravensbrücku.

Po odjezdu posledního velkého transportu 1408 vězňů a vězeňkyň zůstali v táboře jenom práce schopní lidé, převážně starci a matky s malými dětmi. Nejprve byly mezi nimi provedeny selekce, během nichž vy-

Tab. 7. Seznam zemřelých protektorátních novorozenců

Příjmení a jméno	Vězeňské číslo	Věk (ve dnech)
Růžičková Justýna	Z-3942	51
Danielová Zdenka	Z-6535	58
Heráková Mařena	Z-6661	61
Holomková Jaroslava	Z-6772	19
Danielová Věra	Z-6790	61
Streščík Miroslav	Z-7166	14
Holomek Ludvík	Z-7637	34
Holomková Anna	Z-7870	39
Daniel Václav	Z-8199	47
Franz Hans	Z-8223	68
Richter Adolf	Z-8224	28
Winter Antonín	Z-8225	12
Daniel Milan	Z-8226	46
Holomek Josef	Z-8227	144
Růžička Josef	Z-8228	6
Daniel František	Z-8235	3
Malík František	Z-8236	52
Daniel Zdeněk	Z-8257	15
Holomek František	Z-8276	32
Hulín Josef	Z-8280	10
Murková Helena	Z-8311	32
Růžička Jan	Z-8312	39
Vášková Anděla	Z-8312	40
Murek Antonín	Z-8345	4
Holomek Josef	Z-8360	21
Zelinka Josef	Z-8720	65
Růžička Jan	Z-8729	11
Daniel Jan	Z-8839	50
Danielová Pavlína	Z-8876	243
Danielová Marie	Z-8886	22
Růžičková Františka	Z-8893	11
Růžičková Božena	Z-8894	49
Luzová Hilda	Z-8896	29
Dydová Libuše	Z-8901	31
Danielová Antonie	Z-8905	29
Zelinková Pavla	Z-8918	1
Danielová Marie	Z-8922	84
Růžičková Alžběta	Z-8925	9
Růžičková Marie	Z-9432	4
Růžičková Božena	Z-9433	39
Reinhardtová Marie	Z-9434	127
Rosenbachová Anna	Z-9435	8
Roseová Terezie	Z-9436	3
Richterová Berta	Z-9437	5
Murková Zdenka	Z-9445	73
Danielová Antonie	Z-9456	21
Holomková Eva	Z-9543	82
Růžičková Antonie	Z-9545	6
Danielová Ludmila	Z-9754	9

bral J. Mengele určitou skupinu dospělých vězňů a na dětském bloku všechna dvojčata a dal je odeslat do kmenového tábora v Auschwitz I. Pak byl vyhlášen zákaz vycházení z bloků a večer se začala k táboru přibližovat nákladní auta.

Aby nevzniklo žádné podezření, dostali vězňové před odchodem z bloků porce chleba se salámem, takže se domnívali, že budou přemístěni do některého jiného tábora. Také auta odjížděla zpočátku jiným směrem a teprve po setmění se vydávala přímo ke krematoriu č. V. Jakmile Romo-

vé prohlédli, co je očekává, stavěli se na odpor při vyklizování bloků, při nakládání a přepravě auty i při vyhánění do plynových komor. Ačkoliv mezi nimi chyběli mladí a silní, zoufale se bránili až do posledního vydechnutí. Velitel tábora ve své písemné zprávě napsal, že žádné zplynování židovských transportů neprobíhalo s takovými těžkostmi, jako likvidace cikánského tábora a jeho posledních obyvatel.²³⁴

Zvláštní zacházení (Sonderbehandlung), jak se v jazyce SS tajně označovalo hromadné vraždění, trvalo s největší pravděpodobností po celou noc z 2. na 3. srpna 1944 a stálo životy 2897 starců, žen a dětí.²³⁵

Masa práce schopných Romů a Romek byla před likvidací cikánského tábora v Auschwitz II-Birkenau transportována do dvou východích míst pracovního nasazení, jimiž se staly koncentrační tábory v Buchenwaldu a v Ravensbrücku.

Buchenwaldský tábor ležel v Durynsku nedaleko Výmaru a patřilo k němu 136 táborů a komand. V době od r. 1937 do 1945 jím prošlo kolem 240 000 vězňů, mezi nimiž bylo i několik tisíc Romů. Romští vězňové byli jako asociálové označováni černými trojúhelníky a první jejich hromadné transporty přibýly do tábora v létě 1938 z Německa a na podzim 1939 z Rakouska. Romové tvořili také většinu hudebníků v táborovém orchestru, který byl založen na rozkaz velitele tábora koncem 1938.

Kdy byli transportováni do koncentračního tábora v Buchenwaldu první čeští Romové? Problematickou se zdá informace o romských chlapcích z Brna, kteří měli být v táboře internováni a zplynováni v neúměrně vysokém počtu 250 osob už r. 1940. Mimo jakoukoliv pochybnost jsou však hlášení protektorátní kriminální policie, podle nichž byli do Buchenwaldu přemísťováni čeští Romové jako asociálové individuálně od r. 1942 z kmenového tábora v Auschwitz I a hromadně v rámci dvou velkých transportů v dubnu a srpnu 1944 z cikánského tábora v Auschwitz II-Birkenau. Všichni byli zařazeni nejprve v hlavním a později ve zvláštním táboře, zv. Kleines Lager; podmínky v tomto zvláštním táboře byly mimořádně tvrdé, poněvadž se tu muselo spát venku pod stany a jídla tam byl tak citelný nedostatek, že je bylo třeba vyžebrávat od francouzských spoluvězňů.²³⁶

Bývalí osvětímští vězňové měli v novém táborovém prostředí různé osudy. Na některých z nich byly prováděny pseudolékařské pokusy s mořskou vodou. Převážná část však byla přeložena 3. září 1944 do pobočného tábora u Nordhausenu, který měl krycí název Dora a záhy se osamostatnil jako koncentrační tábor Mittelbau. Nejprve se tam hloubily podzemní tunely a v těch se později vyráběly zbraně. Mnoho vězňů těžkou prací nemohlo vydržet, a proto tam mladistvé Romy vůbec nezařazovali a posílali je jako pracenezpůsobilé do kmenového tábora v Auschwitz I: 28. září 1944 se tak vrátil transport 200 Romů a 10. října 1944 transport 800 dětí, mezi nimiž byli také romští chlapci ve věku od 9 do 14 let; oba transporty šly ihned po příjezdu do plynových komor. Kolik českých Romů pracovalo v nordhausenských tunelech a kolik jich bylo vráceno ke zplynování do osvětimského tábora, dochovaná dokumentace neumožňuje zobrazit.²³⁷

Ravensbrücký tábor se nacházel ve Fürstenbergu severně od Berlína

a měl řadu pobočných táborů a komand. Za dobu od r. 1939 do 1945 v něm bylo koncentrováno 133 000 vězeňkyň, mezi nimi i několik tisíc Romek. Jako asociálky nosily romské vězeňkyně černé trojúhelníky a počáteční v pořadí jejich hromadných transportů sem byl vypraven v létě 1939 z Rakouska. První české Romky byly do Ravensbrücku výjimečně přemístovány od r. 1942 z kmenového tábora v Auschwitz I, kam byly původně dopraveny k výkonu preventivní vazby. Hromadné transporty z cikánského tábora v Auschwitz II-Birkenau přibýly v dubnu, květnu a v srpnu 1944. Některé bývalé osvětimské vězeňkyně byly sterilizovány, většina jich však byla nasazena na těžké práce v průmyslu, převážně zbrojním. Část těchto vězeňkyň byla pro pracovní nezpůsobilost vrácena 17. října 1944 do kmenového tábora v Auschwitz I — jednalo se o 49 dívek z pracovního komanda Altenburg a o 168 dívek z pracovního komanda Taucha. České Romky byly dislokovány do obou těchto komand a dále také do průmyslových závodů v Lipsku a Wittenbergu, stejně jako do některých poboček a komand koncentračního tábora ve Flossenbürgu, např. v západočeských Kraslicích.²³⁸

Vedle osvětimského táborového komplexu a koncentračních táborů v Buchenwaldu a v Ravensbrücku včetně mnoha jejich poboček a komand byli romští vězni internováni až na malé výjimky ve všech ostatních nacistických koncentračních táborech. Čeští Romové byli z koncentračních táborů v Buchenwaldu a v Ravensbrücku evakuováni transportem po železnicích nebo tzv. pochody smrti do nejrůznějších zařízení nuceného soustředění. Pokud by se v úplnosti zachovala akta táborových pisáren, našli bychom česká romská jména zcela určitě ve vězeňských kartotékách koncentračních táborů Bergen, Dachau, Flossenbürg, Gross-Rosen, Mauthausen, Netzeiler, Neuengamme a Sachsenhausen.

Podle poválečné evidence kriminální ústředny v Praze bylo z českých zemí bez okupovaného pohraničí transportováno do koncentračních táborů 4870 romských mužů, žen a dětí. Z tohoto počtu se však vrátilo do osvobozené vlasti pouze 583 Romů a Romek. Většina ostatních příslušníků romské populace někdejšího protektorátu nucenou táborovou koncentrací nepřežila.²³⁹

Čhavale, Romale,
do tabora pujdzem
a s krumpačem kopac budzem
a s lopatou odhazovac budzem.

Čhavale, Romale,
som adaj korkoro,
e šuffa hin mri pheňori,
o krumpačis mro phraloro.

Chlapci, Romové,
do tábora půjdu,
krumpáčem kopat budu
a iopatou odhazovat budu.

Chlapci, Romové,
jsem tu sám,
lopata je moje sestra
a krumpáč můj bratr.

(Původní text a český překlad písně vězňů východoslovenských pracovních útvarů, kterou podle Jána Horvátha zapsala a přeložila Milena Hübschmannová.)